

Ի.ԴԱՐԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐ (Գ.)

ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ¹

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՍՏԵԱՆ
hkharatyan@gmail.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

«Ի. Դարի Միջնադար» շարքի այս աարույ նիւթը առաւելաբար կը վերաբերի Թուրքիայում Յեղասպանութիւնից յետոյ հայերի ինքնութեան ձեւաւորման կամ վերաձեւաւորման որոշ խնդիրները ներկայացնող պատմութիւններին: Միայն որոշ, որովհետեւ այս խիստ տարողունակ հարցը բազմաճիւղ է եւ կապ ունի ինչպէս պետական քաղաքականութեան, այնպէս էլ՝ հասարակական մշակոյթի եւ խմբերի ներքին զարգացումների հետ: Ընարուել են աիպային պատմութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրը որոշակի շերտ ու գիաակցութեան կրողների խումբ է ներկայացնում:

ա) Գաւառի մեկուսացուածութիւնից սաամբուլեան մեզապոլիսեան ինքնութեան հետ ազգային ինքնութեան բախում, Յեղասպանութեան չիմացութիւն եւ յետագայ «յայանաբերում» (Մարգիսը, Յակոբը),

բ) Ազգային ինքնութեան պահպանութեան համար մեկուսի եւ համայնքային ջանքերի գործադրում եւ ազգային պաականելութեան «շրջանակի» սահմանում (Մարգիսը),

գ) Ազգային պաականելութեան յայանաբերում եւ ինքնութեան վերահասաաում (Մայրիկս Գլխիս Մէջ Ռումբ Էր Դրել),

դ) Նոր որակի ինքնութեան հետ հաշաեցում (Իսկի Ինսան) կամ ինքնութեան ընկերային-գաղափարական նոր աարբերակի ձեռք բերմամբ ինքնահասաաում (Սոցիալիսար),

ե) Թուրքական իշխանութիւնների թելադրած քաղաքականութեան ընթացքին յարմարուելու, դրանցում ձեղքեր գանելու, գոյաաեւելու եւ թուրքական հասարակութեան հետ յարաբերութիւնների վերաիմասաաւորման փնառաութ (բոլորում):

Այս պատմութիւնները, նախորդների նման, հասաաում են, որ «Թուրքիան թուրքն է» քեմալական ծրագիրը զգալի յաջողութիւններ գրանցելով հանդերձ, նորանոր խնդիրներ է յարուցել, որոնց լուծման ուղիներում իրականացուած նորանոր բռնութիւնների ձեւերն ու ծաւալները անհասաներին՝ «փոքր մարդկանց» դրել են ինքնուրոյն լուծումների առաջ:

Նախորդ եւ սոյն հատորում մասնաւոր շեշաադրում կայ նաեւ Դերսիմում ալեւիացած հայութեան ինքնութեան խնդիրներին: Սա յաաուկ նպաաակ ունի, քանի որ յեա-ցեղասպանական Թուրքիայում Դերսիմի առհասարակ, եւ Դերսիմի հայութեան՝ մասնաւորապէս,

խնդիրները շատ քիչ են ծանօթ հայ հասարակութեանը, նոյնիսկ՝ Թուրքիայի հայ հասարակութեանը:

Ի. դարի սկզբում Դերսիմում ապրող հայերը, ըստ տարբեր հեղինակների վկայությունների, կազմում էին բնակչության մօտ մեկ-երրորդը: Չանդրադառնալով այն վարկածին, թե Դերսիմի ալեիների ծագումն առհասարակ հայկական է, վաւերացնենք միայն, որ թե՛ ալեիները, թե՛ քրիստոնեայ հայերը համարում էին, որ Դերսիմի ալեի-կզլաշների զգալի մասը հայկական ծագում ունի: Դեռ համիդեան ջարդերի ժամանակից թուրքական իշխանությունները համոզուած էին, որ Դերսիմի ալեիները հայամետ դիրքորոշում ունեն: Հայերի նկատմամբ ալեիների համակրական դիրքորոշումից զատ իշխանություններին շատ էր անհանգստացնում, որ Դերսիմի ալեիները թշնաբար են վերաբերում սուննիզմին: Այդ շրջանում եւ դեռ երեք տասնամեակ անց Դերսիմի բնակչութիւնը փաստացի կիսանկախ վիճակ ուներ, զինուած էր եւ պարբերաբար դիմադրում էր Դերսիմը վերջնականապէս հնազանդեցնելու թուրքական իշխանությունների քայլերին: 1915ին հայերի նկատմամբ իրականացուած ցեղասպանութեան նախապատրաստման եւ իրականացման գործողությունները մեծ տագնապներ էին առաջացրել Դերսիմի ալեիների շրջանում: Հաստատուն համոզմունք կար, որ յաջորդ քայլը լինելու է իրենց ալեիական ինքնութիւնից հրաժարման հարկադրանքը, եթէ ոչ՝ կոտորածները: Այնուամենայնիւ, հայերի Ցեղասպանութեան տարիներին շրջակայ բնակավայրերի շատ հայեր են փրկուել Դերսիմում եւ դերսիմցիների միջոցով: Այդ մասին տեղեկութիւններ կան նաեւ տոյն հատորում ներկայացուող պատմություններում: Միաժամանակ թուրքական ջարդարարները բուն Դերսիմի տարածքում միայն հարթավայրային գօտում կարողացան հայկական բնակավայրերի բնակչութիւնը տեղահանել կամ կոտորել, մեծ մասամբ՝ հարեւան սուննի քրդերի միջոցով: Նախալեռնային գօտիների քրիստոնեայ հայերի զգալի մասն այդ շրջանում ալեիացաւ եւ մնաց իր տարածքներում, իսկ լեռնային հայկական գիւղերը թե՛ մնացին իրենց տարածքներում, թե՛ մնացին քրիստոնեայ: Յայտնի է, որ մինչեւ 1938 Դերսիմի լեռնային շրջաններում դեռեւս հայկական բնակավայրեր էին մնացել, ինչպէս նաեւ շարունակում էր գործել Դերսիմում հանրայայտ եւ Դերսիմի ալեի ու քրիստոնեայ բնակիչների համար հաւասարապէս սրբազան Հալուորի Ս. Կարապետ վանքը: Դերսիմը շարունակում էր կիսանկախ մնալ եւ դիմադրում էր իշխանությունների ճնշումներին՝ երբեմն-երբեմն ապստամբելով իրենց անհնազանդութիւնը բռնութեամբ կոտրելու իշխանութեան քայլերի դէմ: Թուրքական իշխանությունները ի վերջոյ որոշեցին Դերսիմը հնազանդեցնելու փոխարէն դերսիմցիների նկատմամբ կրկնել հայերի Ցեղասպանութեան յաջողուած փորձը:

Լոգանի Պայմանագրից յետոյ յաջողութեամբ լռեցուած հայոց Յեղասպանութեան թեման լաւ օրինակ էր Թուրքիայի համար, թէ ինչպէս կարելի է երկրի քաղաքացիներին անպատիժ ոչնչացնել եւ յետոյ շահել միջազգային համակրանք: Դաշնակից Ռուսաստանի (ԽՍՀՄ) եւ ապա Եւրոպացիների հետ եղբայրացած Սոստաֆա Քեմալի ձեռքերը լիովին ազատ արձակուեցին արդէն 1927ից յետոյ, երբ ԱՄՆը ինքնօտարուեց հայկական հարցից եւ բնականոն դիւանագիտական յարաբերութիւններ վերսկսեց Թուրքիայի հետ:

Դերսիմի բնակչութիւնը ոչնչացնելու համար թուրքական իշխանութիւնը նոյնիսկ նոր բան չնտածեց, պարզապէս վերարտադրեց հայերի Յեղասպանութեան փորձը՝ մարդկանց զինաթափում են, «տեղափոխում ենք, աքսորում ենք» ասելով տեղահանում են, կոտակում են մի վերահսկելի վայրում եւ ոչնչացնում այրելով, գետերը նետելով, իսկ դիմադրութեան դէպքում՝ ուղղակի կոտորում: Կոտորածներն սկսուեցին դեռեւս գործող հայկական Հալուորի Ս. Կարապետ Վանքի պայթեցումով (սովորաբար յիշում է 1937ը, բայց ոմանք ասում են, որ վանքը պայթեցրել են 1936ին, եւ 1937ի ջարդերի ենթարկուողները փախչում էին իրենց Հրաշագործ Վանքի աւերակներ): Դերսիմի ցեղապետերը յամառօրէն դիմադրում էին՝ օգտուելով իրենց դիրքի բնական անառիկութիւնից: Իշխանութիւնները կոտորում էին բոլոր դերսիմցիներին, այդ թւում՝ կանանց, երեխաներին, ծերերին, բոլորին, ովքեր ցանկութեան դէպքում անգամ չէին կարող խռովարարական գործողութիւնների մասնակցել: Զինուորական փաստաթղթերում գրում էր, որ ոչնչացնում են «բանդիտներին», բայց, իհարկէ, որեւէ հետաքննութիւն, «բանդիտ»ի փնտռտուք չկար, կար պարզապէս զանգուածային կոտորած: *«Երբ ձմեռն սկսուեց եւ թուրքական բանակը չէր կարող շարունակել իր գործը, առաջարկեցին զինադադար կնքել եւ խաղաղ բանակցելով համաձայնութեան գալ ապստամբների հետ, խոստանալով նաեւ փոխհատուցել վնասները... 1938ի գարնանը իշխանութիւնը ներում յայտարարեց բոլորին, ովքեր զենքերը կը յանձնեն: Դրան հաւատացած բոլոր ցեղերը ամբողջովին ոչնչացուեցին: Ոչնչացուեցին նաեւ Մազկերտի Կուռէշան, Եուսուֆան, Բախտիար ցեղերը... Նրանց սպաննել են զանգուածայնօրէն... Ամռանը ոչնչացում են նաեւ Նազիմիէի Հոռմեկան, Կուռէշան եւ ալան ցեղերը, Մազկերտի Պամաստուրան ցեղախումբը՝ թունաւոր ռումբերով եւ սուիճներով: Նրանց դիակների վրայ նաւթ են լցնում եւ վառում... նոյնիսկ իշխանութիւնների նկատմամբ մշտապէս հաւատարիմ Լիլուանք եւ Աշըղ Աբաս ցեղախումբերը քշուեցին հարթավայրեր եւ հրացանազարկ սպանուեցին: Աղջիկների ու կանանց վրայ նաւթ լցրեցին ու վառեցին: Յանձնուող գիւղերի բնակչութիւնը կոտորում էին թնդանօթներից եւ վերելից նետուող թունաւոր ռումբերով... հազարաւոր կանայք ու աղջիկներ*

Մնձուր գետն են նետուել... Նոյնիսկ թուրքական բանակում ծառայող դերսիմցի երիտասարդներին են հաւաքել եւ գնդակահարել»²:

Հասկանալի է, որ ոչնչացուցին հայկական վերջին բնակավայրերը եւ վերջնականապէս ալեւիացիան փրկուած հայերը: Այդ յիշողութիւնները մինչեւ այսօր շատ վառ են կենդանի մնացած դերսիմցիների յուշերում: 2011ին Փիլուէնք զիւղում ինձ ամենաչնչին մանրամասներով պատմում եւ ցոյց էին տալիս յարձակման վայրերը, փախուստի փորձերը, բնակչութեան ոչնչացումը, դիակների հրկիզման վայրերը: Ալեւիացած հայերի յիշողութիւնների մի փոքր մասին կարելի է ծանօթանալ սոյն գրքի «Իսկի Ինսան», «Սոցիալիստը», նախորդ հատորի «Թունջելիի Հայը» եւ այլ պատմութիւններից: Շատերը գտնում են, որ դա յարմար առիթ էր հայերից վերջնականապէս ազատուելու եւ նրանցից թշնամու նոր կերպար ստեղծելու: «Մեզ բոլորիս էին հետապնդում, բայց հայերի որսը սոսկալի էր», - ասում են այսօրուայ դերսիմցի ալեւիները: Զինուորականները մի վարկած էին ձեւաւորել, իբր թէ ցեղասպանութիւնից փրկուած դերսիմցի հայերը վերադարձել են Սիրիայից քուրդ ազգայնականների հետ եւ ալեւի ցեղապետերին սաղորել ապստամբութեան:

Այս ամէնից յետոյ Թուրքիայի Ներքին Գործերի նախարար Շիքրու Կայը թուրքական Մեծ Ժողովին կոտորուածներին ներկայացրեց որպէս 'Դերսիմի թուրքերի'՝ փաստօրէն հանելով **ցեղի սպանութեան** ենթախորքը: Դերսիմցիները, որոնց ողջ պայքարը «թուրք» չդառնալն էր, ովքեր թուրքերէն անգամ չգիտէին, թշնամի էին թուրքերի ինքնութեան գլխաւոր տարրին՝ սուննիզմին, պաշտօնապէս դասուեցին թուրքերի շարքը³:

Կոտորածներից յետոյ Դերսիմում կենդանի մնացած բնակչութեան զգալի մասին տաս տարով արքայապետին Թուրքիայի արեւմտեան խորքերը: Երկիրը նօսրացաւ եւ մինչ բնակչութիւնը վերքերն էր լիզում՝ իշխանութիւնները արագօրէն փոխեցին վարչական կառուցուածքը, Թունջելի վերանուանուած Դերսիմի բոլոր քիչ թէ շատ մեծ բնակավայրերում ռազմական կայազօրեր տեղադրուեցին, տարրական դասարաններով թուրքերէնի ուսուցման դպրոցներ բացուեցին եւ մարդկանց թոյլ տուեցին իրենց երբեք չլուծուող (մինչեւ այսօր չլուծուած) հարցերով նորանշանակ թուրք պաշտօնեաներին դիմել, փորձեցին մզկիթներ կառուցել, որով հաստատուեց «Դերսիմի հնազանդեցումը»: Արքայապետին նրանք, ովքեր կը վերադառնան, արդէն կը լինեն թրքախօս, յատկապէս երեխաները, հնազանդ եւ վախեցած, կամ չեն վերադառնայ առհասարակ, եւ անհատական յիշողութիւնների միջոցով կը փոշիանայ «թրքացման» գործընթացի մղձաւանջը (տե՛ս սոյն գրքի «Գետինը Ականջ Ունի, Ըսեսնէ՛ Կ'երթայ Չայնը» պատմութիւնը): Նախորդ գրքում հրատարակուած պատմութիւններից մէկի հերոսը՝

«Թունջելիի Հայր», ում ընտանիքը վերադարձողներից էր, վկայում է, թե այդ արքայի հետեւանքով ինչպէս փոխուեց Դերսիմի դիմագիծը. «[19]37 թուականին ստիպել են եւ ամէն մէկին տարբեր տեղեր են ուղարկել, օրինակ իմ մօր ընտանիքը՝ Քէօթահիա, հօրս ընտանիքը՝ Անթալիա: Մենք գնում էինք որպէս դերսիմցիներ, ոչ որպէս հայեր: [19]38ից յետոյ Դերսիմը փոխուեց, քրդացաւ: Հենց մեր ժամանակ քրդացաւ»⁴: Սա տուեալ դէպքում նշանակում է՝ ալեւի-քրիստոնէական Դերսիմը սուննիացաւ. քեմալիզմի աշխարհիկացման ծրագրի շատ կասկածելի արդիւնք: Թերեւս ծրագրուած արդիւնքը ձեռք է բերուել միայն թուրքական բաբելոնում՝ մեզապոլիս Ստամբուլում: Հենց այս քաղաքում են ամենից աւելի լուծուում ինքնութիւնները, եւ կրկին այստեղ են ամենից աւելի վիճարկուում ձեռքբերումները: Յիրաւի, ուշագրաւ հետազոտութիւն կը լինէր հասկանալու Ստամբուլի եւ Անկարայի «թուրք»ի ընկալումները: Գոնէ սոյն գրքում հրատարակուող «Սոցիալիստը» պատմութեան հերոսներից մէկը, ով Արդուիւնում վրացի է, Դերսիմում՝ քուրդ, Անկարայում... թուրք է: Իսկ նրա երեխաներից մէկը վրացի է, միւսը՝ հայ: Բարդ դէպք է: Պէտք է ենթադրել, որ Անկարայում խտացել է օրուայ պահանջին համապատասխանող «թուրք»ը:

Թուրքիան «ազգային պետութիւն» էր կառուցում այս մեթոդներով եւ դա, իհարկէ, պէտք է ծնէր ինքնութիւնների փնտռտուքի համապատասխան ուղիներ, ձեւեր եւ նմուշներ:

1937-38ի ջարդերը Թուրքիային յաջողուեց լուրթեան քողի տակ պահել, մինչեւ 1990ին թուրքերէնով լոյս տեսաւ Ismail Beşikçiի, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi* գիրքը⁵: Գրքի հեղինակը տաս տարով բանտարկութեան դատապարտուեց⁶, իսկ Թուրքական Հանրապետութեան այս մղձաւանջային էջը կամ աղաւաղում է, կամ՝ լուրթեան մատնուում⁷: Իհարկէ այն իր դերը ունեցաւ Դերսիմը ծայրայեղօրէն թուրքական իշխանութիւնների դէմ տրամադրելու եւ դերսիմցիների ինքնութեան նոր տարբերակների վերամշակման խնդրում, բայց սոյն համառօտ յօդուածում դրան չենք անդրադառնայ: Չասել, սակայն, որ սա դարձաւ նաեւ Դերսիմում ալեւիացած հայերի ինքնութեան տառապագին խնդիրներից մէկը՝ չենք կարող, առաւել եւս, որ «հայկական հանրութեանը» մեծ հաշուով այն ծանօթ չէ: Սոյն գրքի «Բ. Դարի Միջնադար» շարքում դրա վկայութիւններին շատ կը հանդիպենք:

Արդիական ազգային պետութիւն ստեղծելու գործում Մուստաֆա Քեմալի կողմից «թուրք» Էթնիկական (ժողովրդի, ազգի, ցեղի) անուան՝ Էթնանունի «ազնուացման» եւ Թուրքիայի բնակչութեան «թուրքական» ինքնութեան համատարած ներդրման ծրագիրը քաղաքական, գաղափարական-մշակութային ու վարչա-հրամայական մեթոդներով (կրթութեան, պատմութեան շարադրանքների, հրապարակախօսական յօդուածների, տեղանունների եւ քաղաքացիների անձնանունների

թրքացման, թուրքական ինքնություն չունեցողներին վարչական, նոյնիսկ մանկավարժական աշխատանքից ազատելու, գեղարուեստական գրականության եւն.) զգալի յաջողություններով շարունակուեց մինչեւ 1990ականները՝ ընդգրկելով Ճիշտ Ի. դարի միջնադարը։ Արդիւնքում շատ մեծ թուով քրդեր, արաբներ, յոյներ, լազեր եւ կովկասեան ծագումով այլ ժողովուրդներ, բալկանեան ժողովուրդներ (ալբանացի, բուլղարացի, սերբ եւն.), ցեղասպանութիւնից յետոյ կենդանի մնացած հայեր իսկապէս թրքացան կամ «թրքացան» երեւութապէս։ Մեծ հաշուով նրանց այլ ելք չէր թողնուած։ Բացի այն, որ պաշտօնապէս փաստացի տարբեր մակարդակներով ստորակարգուած էին «ոչ թուրքերը» (ամենաստորին սանդղակում քրիստոնեաներն էին, նրանցից մի մակարդակ բարձր էին ալեւիները, աւելի բարձր՝ սուննի մահմեդական արաբներն ու քրդերը, ամենաբարձրում՝ սուննի թուրքերը), միայն «թուրքը» կարող էր փոխել իր հասարակական կարգավիճակը, պաշտօնեայ լինել, ասպարէզ ունենալ, պետական դպրոցի ուսուցիչ լինել, ամէն վայրկեան չսպասել տարատեսակ քաղաքական, մշակութային, ֆինանսական հետապնդումների եւն.։ «Թուրք դառնալ»ը պարզ էր խօսել թուրքերէն, լինել սուննի մահմեդական, եւ ինքն իրեն «թուրք» անուանել՝ ազատուելով հասարակական արգահատանքից եւ վարչական ու քաղաքական ճնշումներից, եւ գոնէ ապագայ սերնդին առիթ տալ համարկուելու թուրքական քաղաքական, ընկերային եւ մշակութային կեանքին։ Քեմալական Թուրքիայում առանց լուրջ դիմադրութեան յաջողութեամբ իրականացում էր հասարակութեան աշխարհիկացման եւ ինքնութեան թրքա-սուննիացման ծրագիրը (չնայած երկիրը պաշտօնապէս աշխարհիկ էր յայտարարուել, բայց աշխարհիկացումը այս կամ այն չափով քաղաքական եւ ընկերային-մշակութային փոքրաթիւ վերնախաւից այնկողմ չէր տարածուում եւ ոչ-սուննիների նկատմամբ անբարեացակամութիւնը հասարակութեան մէջ խրախուսում էր)։ Սուննիզմի կարեւորութիւնը քաղաքական իմաստով խրախուսում էր, քանի որ առնուազն բնակչութեան մօտ կէսը կազմող սուննի քրդերին թուրքերի հետ կապող հիմնական մշակութային եւ ընդհանուր ինքնութեան բաղադրիչը հենց սուննիզմն էր։ Քրդական միջավայրի համար խրախուսում էր «նախ սուննի, ապա նոր՝ քուրդ» ինքնութիւնը, թուրք-քրդական «եղբայրութիւնը» (մինչեւ այսօր յաճախ հնչող բառ թուրք ինքնութեամբ հաստատուած քաղաքական գործիչների հռետորաբանութիւնում) խաբսխուած էր հենց սուննիզմի վրայ։ Յիրաւի կարճ ժամանակում, թուում է, կտրուկ փոխուեց ոչ-վաղ անցեալի օսմանեան Թուրքիայի բազմազգ եւ բազմակրօն էթնօ/ցեղա-կրօնական պատկերը՝ քանակապէս առնուազն տաս անգամ մեծացնելով «թուրք» ինքնութեան բաղադրիչը։ Դրանք ծանր պայքարի տարիներ էին ինչպէս հասարակութեան, այնպէս էլ՝ թուրքական իշխանութիւնների համար։

Հասարակության քանակական մեծամասնության համար դա խելագար տազնապների, թաքնուելու, կեղծելու, խեղուելու, յարմարուելու, երբեմն-երբեմն՝ դիմադրելու շրջան էր, իշխանությունների համար՝ նորանոր լուծումներ, միջոցներ ու ձևեր փնտռելու, ճնշումներ գործադրելու եւ նաեւ այդ նպատակով հասարակության մեջ միշտ պատրաստի «ազգայնական խմբեր» ունենալու, հասարակական կարծիքի վրայ ազդելու եւ այլ, ծածուկ ու բացայայտ ծրագրի իրագործումների շրջան:

«Թրքացման» քաղաքական ծրագրի հանրային յաջողության զգալի մասը պայմանավորուած էր թուրքական հասարակության մեծ մասի անգրագիտութեամբ եւ անցեալի մասին տեղեկութիւնների սղութեամբ: Մեծ հաշուով անցեալի մասին իմացութիւնը բանաւոր յիշողութիւնն էր, որը կա մ խմբերի ներսում էր, կա մ՝ ընտանիքներում: Բազմակրօն ու բազմազգ Թուրքիայի թուրքական ազգային պատմութեան նոր սկսուած պատմագրական շարադրանքը յաջողութեամբ շրջանցում էր Թուրքիայի տարածքի «ոչ-թրքական» անցեալն ու նոյնիսկ «ոչ-թրքական» ժողովուրդների յիշատակումը: Սա հնարաւոր էր տեղեկատուութեան պետական մենիշխան տիրապետութեան եւ համատարած վախի պայմաններում, երբ միայն իշխանութիւնն էր կարողանում ապահովել եւ վերահսկել իրեն յարմար իմացութեան եւ աշխարհայեացքի ձեւաւորումը, իսկ այլընտրաքային կարծիքը վախի մեջ է անցեալ եւ առկայ բռնութեան սարսափից: Թուրքիային իսկապէս յաջողուեց «լռութեան պատ» դնել թէ՛ Հայոց Ցեղասպանութեան, թէ՛ աւելի ուշ՝ Դերսիմի բնակչութեան նկատմամբ այդ նոյն ցեղասպանական գործողութիւնների մասին հանրային գիտելիքի վրայ: Ընդ որում այնքան յաջող, որ նոյնիսկ այդ արհաւիրքով անցած, բայց այս կամ այն ձեւով ցեղասպանութիւնից փրկուած գաւառահայերի երկրորդ-երրորդ սերունդները մինչեւ վերջերս չգիտէին դրա ծաւալների եւ բնոյթի մասին, դատողութիւնները սահմանափակուած էին «մեր գիւղում», «մեր քաղաքում» տեղի ունեցածով, իսկ տարեցները երբեմն մինչեւ այսօր կրկնում են երիտասարդ շրջանում զինուորութեան ժամանակ լսած եւ/կամ պաշտօնական տեղեկատուութեամբ հանրային գիտակցութիւնը հեղեղած «հայերի դաւաճանութեան» մասին հեքիաթները:

Անցեալի ու պատմութեան մասին պատմութեան պաշտօնական շարադրանքից զատ այլ աղբիւր՝ բացի առանձին խմբերի ներսում սերնդից-սերունդ փոխանցուող բանաւոր յիշողութիւններից, փաստօրէն չկար: Նոյնիսկ պատմագրական հարուստ աւանդոյթներ ունեցող եւ անցեալում գրագէտ հայերի ու յոյների՝ ցեղասպանութիւնից յետոյ կենդանի մնացած սերունդը անցեալի վերաբերեալ բանաւոր յիշողութիւնից զատ այլընտրանքային տեղեկութիւնների աղբիւր չունէր: Գաւառներում կենդանի մնացածները ոչ միայն մայրենի լեզուով, այլեւ յաճախ թուրքերէն անգամ կարդալու հնարաւորութիւն չունէին այն

պարզ պատճառով, որ անգրագետ էին, առնուազն՝ մինչև 1950ականների կեսերը, երբ երկրի գիտերում վերջապես դպրոցներ բացուեցին: Եւ դպրոցն աւարտող սերունդը դեռ պէտք է հնարաւորութիւն ունենար դպրոցական գիտելիքից զատ այլ տեղեկութիւնների ծանօթանալ, ինչը հնարաւոր էր միայն վաթսունականների կեսերից: Այս պայմաններում թուրքական «ազգային պատմութիւնը» յիշաւի դարձաւ այն հզօր գործօնը, որ ձեւաւորեց միջին խաւի թուրքական ազգայնամտութիւնը՝ ծածկելով նոյնիսկ այլ ցեղային միաւորների գոյութեան առկայութիւնը, առաւել էւս անցեալի մասին յիշողութիւնը: 1950ականներից յետոյ սկսուած համատարած կրթութեան միջոցով մատուցուող «ազգային պատմութիւնը» թուրքական հասարակութեան հիմնական ընդհանուր իմացութիւնն էր, ուստի եւ՝ հանրային արծարծումի փաստարկների հիմնական, եթէ ոչ միակ ձեւաւորողը:

Քեմալական աշխարհիկացման ծրագրով «թուրք» ցեղային ինքնութեան գլխաւոր բաղադրիչները պէտք է լինէին թուրքերէնն ու սուննիզմը, իսկ բուն ինքնութիւնը՝ «նախ թուրք, յետոյ՝ սուննի» առաջնահերթութիւնը: Սակայն կառավարութիւնն այնքան ուշացրեց դպրոցական կրթութիւնը եւ թուրքերէնի պարտադիր ուսուցումը, որ մինչև 1980ականները Թուրքիայի յատկապէս արեւելեան գաւառներում ապրողների բացարձակ մեծամասնութիւնը դեռեւս թուրքերէն չգիտէր եւ թուրքական ինքնութեան այդ կարեւոր բաղադրիչը իր տեղը զգալիօրէն զիջել էր կրօնականին՝ սուննիզմին: Սա պատճառներից մէկն էր, որ արեւելեան գաւառներում սուննիացած բնակչութիւնը, այդ թում՝ հայերը, ասորիները, արեւելեան նահանգներում տարածուած քրդերէնը կենցաղային շփումների հետեւանքով անհամեմատ հեշտ իւրացնելով, աւելի շուտ քրդանում, քան թրքանում էին: Միւս կողմից իշխանութիւնները, Ցեղասպանութեան ժամանակ եւ դրանից յետոյ կենդանի մնացածներին կրօնափոխութիւն հարկադրելով, թրքական ինքնութեան կրողների մէջ ոչ միայն կրօնափոխուածների նկատմամբ հանդուրժողականութեան մշակոյթ չէր ձեւաւորում, այլեւ հենց իշխանութիւններն իրենք էին բարձրաձայն կասկածանք ու արհամարհանք արտայայտում նրանց նկատմամբ՝ վերջիններիս դնելով ճնշուածների ու ինքնապաշտպանուողների կարգավիճակում եւ այս կամ այն կերպ նրանց մէջ ներդնելով խմբային նոր որակի ընդդիմադիր «մենք»ի ձեւաւորման անհրաժեշտութիւն: Արդիւնքում ստացում էին ոչ թէ թուրքական ինքնութիւն կրող քաղաքացիներ, այլ թուրքական ինքնութեամբ ընկերա-քաղաքական շերտին դիմադրելու պատրաստ ձախակողմեան հայեացքներ կրող կամ նոր ինքնութեամբ մեկուսացող, ինքնամփոփուող խմբեր: Որոշակիօրէն, հայերի պարագայում, պետական կառոյցները, պատմութեան դասագրքերը, թերթերը,

հանրային հոետորաբանութիւնը իսպառ շրջանցում էին «հայ» բառը՝ նրանց նախկին կամ ներկայ գոյութիւնն առհասարակ մոռացնել տալու համար, սակայն իսլամացած «հայերը» մարդկանց «յարաբերութիւնների մշակոյթում» նոր անուններով միշտ առկայ են/էին՝ «բա ֆըլա» (քրդական միջավայրում՝ հայրը քրիստոնէայ), «գեաուրշա» (թուրքական միջավայրում՝ «գեաուր ուշաղ» քրիստոնէայի երեխայ): Այս եզրերով շեշտում էր անձի քրիստոնէական անցեալը, համապատասխանաբար նաեւ՝ սուննիից տարբերուող ինքնութիւնը: Սրանք սովորաբար անձին եւ խմբին ստորադասող եզրեր են/էին, որով կրօնափոխուածներին յատկանշելով՝ ոչ մի կերպ թոյլ չեն/չէին տալիս մոռանալու «իրենց յատկացուած տեղը» եւ հաւասար հորիզոնականի վրայ գտնուելով իսլամական ընդհանուր միջավայրում՝ լիարժէք համարկուելու հասարակութեանը: Յընթացս ձեւաւորում էին նաեւ կրօնափոխուածների ինքնութեան ներքին օգտագործման եզրերը, ինչպէս, օրինակ, «բիզիմչա» (հայկական միջավայրում՝ «մերինները», «մերոնքականները»), մի եզր, որով «մերինները» ինքնամեկուսանում էին թէ՛ իրենց կրօնակից թուրքերից ու քրդերից, թէ՛ ազգակից քրիստոնէայ հայերից: Այս բոլոր եզրերը այս կամ այն մակարդակով նոյն դերն էին խաղում՝ նպաստում էին յատկանշուող խմբերի ինքնապաշտպանական փնտռութիւններին եւ դրանց հանգրուանին՝ խմբային նոր ինքնութեան ձեւաւորմանը:

1960ականներին սկսուած քրդական ազգային ազատագրական եւ/կամ ինքնութեան վերահաստատման գործողութիւնները, թուրքական բանակի ու Քրդստանի Աշխատաւորական Կուսակցութեան միջեւ զինուած բախումները, հանրային միջավայրում, լրատումիջոցներում «քուրդ» բառի ցեղային/ազգային պատկանելիութեան իմաստով գործածութեան յաճախացումը սկսեց հարցականներ առաջացնել «թուրքական միասնականութեան» հարցերի շուրջ: Հասարակութիւնում սկսում էր քննարկուել «աշխարհիկ» եւ «իսլամական» համատեղութեան երկուութիւնը: Սրան զուգահեռ 1960-70ականների ընկերվարական գաղափարների ճնշումների հետեւանքով Եւրոպայում յայտնուած փախստականները բախում էին Թուրքիայի պատմութեան մասին այլընտրանքային շարադրանքներին: 1980-90ականներում Թուրքիայում յայտնուում են ազգային պատմութեան շարադրանքի իսկութիւնը կասկածի տակ դնող վերլուծութիւններ, նոյնիսկ՝ քննադատօրէն վերանայող շարադրանքներ:

1990ականները, կարելի է ասել, բեկումնային եղան: Բացայայտուեց, որ թուրքական հասարակութեան հաւաքական ինքնութիւնը թաքնուած ինքնութիւնների վատ կարկատած պաստառ է: Աւելի ու աւելի համարձակ էին դառնում առանձին խմբերի մասնաւոր ինքնութիւնների ինքնահաստատման դրսեւորումները եւ ճգնաժամ առաջացնում

թուրքական հասարակության ընդհանուր ինքնության ծրագրերում: Շփոթուած իշխանութիւնները, ովքեր խնդիրներ ունէին նաեւ Թուրքիայում զգալի զարգացում ապրող ձախակողմեան հայեացքներով խմբերի դէմ, պատրաստ չէին այսպիսի շրջադարձի, պատրաստի ծրագրեր չունէին ինքնութիւնների բացայայտումների դէմ եւ դրանք վարակիչ փոխանցումներով աւելանում էին: Այս շրջանը որոշ հետազօտողներ նոյնիսկ անուանում են «ինքնութիւնների թոյլտուութեան» շրջան: Քանի որ իրականում Թուրքիայի փոքրամասնութիւնները տեւաբար ապրում էին յայտարարուած ինքնութիւններով եւ դրանք այս կամ այն կերպ փոփոխութիւններ էին կրել, սկզբունքօրէն այն կարելի է անուանել նաեւ «ցեղա-կրօնական ինքնութիւնների կառուցման կամ վերակառուցման» շրջան:

Հասարակութեան ընդերքում կատարուած յարաբերականօրէն դանդաղ խմորումները բացայայտուեցին ութսունականների քրդական շարժումների յենքին, երբ աշխուժացան նաեւ իրենց ինքնութիւնը ճանաչել պահանջող ալեւիները, յատկապէս՝ Դերսիմի զազախօս ալեւիները: Թուրքիայում ընդհանուր թուրքական ինքնութեան նուաճման թուացեալ յաջողութիւնը մեծ ճաքեր էր տալիս:

Ահա այս շրջանում, թուրքական գերձկուն քաղաքական միտքը հրապարակ բերեց ինքնութիւնների աշխուժացման տարածքների բնակչութեան լայնածաւալ տեղահանութեան գաղափարը, որն իրականացուեց 1984-87ի ընթացքում եւ կրկնուեց 1993-94ին: «Բանդիտներ»ի (քուրդ ազգայնականների, քրդական ազատագրական շարժման կենտրոնների...) դէմ պայքարելու յայտարարագրով թուրքական ռազմական ահռելի ուժը ուղղուեց արեւելեան նահանգների լեռնային բնակավայրերի բնակչութեան տեղահանութեան գործին (սոյն գրքում՝ «Իսկի Բնսան», նախորդ հատորում՝ Հագս Գիւլի բնակիչների եւ այլ պատուիրակները): Այն ներառել է Մասունը, Բիթլիսը, Դերսիմը, մասամբ՝ Դիարբեքիրը եւն: Տեղահանուածների բնակավայրերը եւ տները քանդուեցին եւ դրուեցին ոստիկանութեան վերահսկողութեան տակ՝ մարդկանց վերադարձն արգելելու համար: Բացի բուն տարածքների ներքին կապերն աւերելը, խախտուեցին նաեւ աւանդական աշիրէթական կապերը, տեղահանուածները ցրուեցին ողջ երկրով մէկ՝ գոյատեւման նոր միջոցներ գտնելու, եւ զգալի չափով փոշիացուեց, լուծարուեց ընկերա-մշակութային եւ ցեղային ինքնութեան հաւաքականութիւնը: Տեղահանուածների զգալի մասը, յայտնուելով գլխաւորապէս երկրի աւելի զարգացած արեւմտեան թրքախօս հատուածներում, անհամեմատ աւելի արագ իւրացրին թուրքերէնը, քան մինչ այդ արւում էր վաթսունականներին համատարած դարձած դպրոցների միջոցով: Մա, գուցէ, դարձաւ պատճառներից մէկը, որպէսզի քրդերի մէջ ժամանակին ներդրուած «նախ սուննի, յետոյ քուրդ»

ինքնութեանը որպէս հակակշիռ ձեւաւորուի «նախ քուրդ, յետոյ սուննի» սկզբունքը, որն զգալիօրէն արագացրեց քրդական ազգային գիտակցութիւնը: Սուննիզմի դերի նուազումը սկսում է տարածուել նաեւ թուրքերի մէջ, այս անգամ բախուելով գաւառներում սուննիզմի կարեւորութեան վրայ աճած թուրք երիտասարդների ընդվզմանը, ինչը գեղարուեստական լեզուով հիանալի ներկայացուած է թուրք գրող Օրհան Փամուկի *Չիւնը* վեպում:

1980-90ականներին շատ քիչ, բացառիկ իսլամացած հայեր էին խիզախում բարձրաձայնել իրենց թաքցուած ինքնութեան մասին: 1980ի զինուորական յեղաշրջումից յետոյ Թուրքիայում կրկին աշխուժացել էին հակահայկական տրամադրութիւնները, եւ նոյնիսկ արդէն բացայայտ հայերը քաշուել էին խիստ մեկուսի կեանքի: Բայց ինքնութիւնների պոռթկումը երկրում առիթ էր նոյնիսկ որոշ հայերի համար: Հենց այդ շրջանում է տեղի ունեցել 1915ին իսլամացած ծնողներից սերուած, Ուրֆայում ապրող Հատի Կիւմուշի հայկական ինքնութեան վերադարձը, ինչի մասին նա պատմել է 2015ին Հայաստանում հրատարակուող *Առաւօտ* օրաթերթին. «*Ղեռ մանկութենէս գիտէի, որ հայ եմ՝ 1980-ին ֆաշիստական հրամանատարները իշխանութիւն ձեռք բերին, եւ ինքս, ի հակասութիւն իշխանութիւններուն, իմ հայութեան ինքնութեան վերականգնման համար պայքար սկսայ: Կը մտածէի, թէ ինչու այլ ինքնութեամբ պէտք է ապրիմ: Այս որոշումը առնելը հեշտ չէր. երկու տարի շարունակ կը պայքարէի, եւ վերջապէս թրքական ամենավերին ատենակի դատարանը այդ որոշումը կայացուց... Ես մանկավարժ կ'աշխատէի, սակայն երբ վերականգնեցի իմ հայութիւնս, զիս դուրս հանեցին դպրոցէն: Կրկին դիմեցի դատարան, եւ այս անգամ դատարանը որոշում կայացուց, որ եթէ ծագումով հայ ես, թուրք ու քիւրտ երեխաներուն չես կրնար մանկավարժութիւն ընել»⁸:*

Խմբերի ինքնութիւնների վերահաստատման/վերակառուցման հետեւանքով առաջացած ճգնաժամը Թուրքիայի արդիականացող երիտասարդութեանը մղում է հետաքրքրուելու «սեփական ցեղային ծագումնաբանութեամբ», հրատարակում են ինքնախոստովանութիւնների գրքեր, հրապարակախօսական յօդուածներ, գեղարուեստական պատմուածքներ, կազմակերպում են ցուցահանդէսներ, նկահարահանում են ֆիլմեր, կազմակերպում են քննարկումներ: Այս գործընթացը նոր մարտահրաւեր է հասարակութեան ցեղային միատարրութեան ձգտող երկրի իշխանութիւններին: Ակնյայտ է, որ թուրքական հասարակութեան բազմաթիւ անհատներ, ընկերային ու ցեղային խմբեր այսօր ինքնութեան ճգնաժամ են ապրում եւ ներկայումս այս նիւթը այդ երկրի առաւել քննարկուող խնդիրներից է: Սեփական «ցեղային ծագումնաբանութեան» փնտռտուքը բախում է

իշխանությունների դատապարտող հռետորաբանութեանը եւ նոյնիսկ ներկայացում է որպէս վտանգաւոր ընդդիմադիր քաղաքական գործունէութեան տեսակ (տե՛ս՝ սոյն գրքի «Մայրիկս Մի Անգամ Ասել Է. «Մենք Թուրք Չենք», Բաց Չի Ասել Մենք Ինչ Ենք» պատմութիւնը): Այնուամենայնիւ այն շարունակուում է, եւ նոյնիսկ իշխանությունների կողմից մշտապէս խիստ վերահսկողութեան տակ գտնուող տարածքներում, ինչպէս, օրինակ, Մուշում, աւելի ու աւելի յաճախ են մարդիկ խօսում իրենց թաքցուած ծագումնաբանութեան մասին, նոյնիսկ՝ այս երկրում ամենից աւելի վախեցած հայերը. *«Տարիներ շարունակ փորձել ենք երեւալ քուրդ, փորձել երեւալ արաբ, բայց ոչ քուրդ դարձանք, ոչ արաբ, ոչ թուրք: Ես սա եմ, Սաքոյի թոռն եմ, ինչքան էլ ուզենաս Սաքոյին կոչել Սուլէյման, դրանից Սաքօն Սուլէյման չի դառնա»*⁹:

Ներկայիս թուրքական իշխանությունները վերսկսել են կարեւորել սուննիզմը, ինչը թուրք ազգայնականների կարեւոր կողմնորոշիչներից է: Սրան զուգահեռ աշխուժացել է նաեւ իրենց բնակութեան տարածքներից չտեղափոխուած եւ ուրեմն հայկական ծագումնաբանութեամբ ու կրօնափոխութեան փաստով տեղի բնակչութեանը յայտնի մարդկանց զգալի մասի կրօնական վարքը. նրանք ամէն կերպ ցուցադրում են իրենց հաւատարմութիւնը իսլամին:

Ամփոփելով, ընդհանրացնենք, որ ինքնությունների հարցի թուրքական նոր տրամասացութիւններում տեղաւորում են նաեւ հայկական ինքնութեան նոր զարգացումները,՝ զուգահեռաբար ընթանում են

ա) իսլամացած հայերի «ցեղային ծագման» բացայայտումները եւ հայկական ինքնութեան հաստատումները,

բ) իսլամացած-թրքացած (զեաւոր ուշադ) հայերը, մասամբ նաեւ քրդացած (բա ֆըլա) եւ արաբացած հայերի մի մասը ամէն գնով փորձում են մոռանալ եւ հասարակութեան մէջ մոռացնել իրենց անցեալի հայ-քրիստոնէութեան իրողութիւնը,

գ) Արեւմտեան Հայաստանի տարածքից կամաւոր կամ տեղահանութեամբ Ստամբուլում յայտնուած իսլամացած-քրդացած հայերը (բա-ֆըլա) երկփեղկուել են «իսլամացած հայ»ի նոր ինքնութիւնը իրաւականացնելու եւ քրիստոնէութեանը վերադառնալու երկուութեան ծանր խնդրում,

դ) աւանդաբար քրիստոնէայ ստամբուլահայերը երկփեղկուել են 1970ականներից Ստամբուլում հաստատուող քրիստոնէայ արեւմտահայերի եւ «իսլամ-հայ»ի նոր ինքնութեան նկատմամբ իրենց դիրքորոշումը յստակեցնելու հարցում:

«ԻՍԿԻ ԻՆՍԱՆ». ԵՐԲ ՄԵՐ
ԾՆՈՂՆԵՐԸ ԴԵՌ ՀԱՅ ԷԻՆ,
ԻՐԵՆՔ ՄԻՐԱՔԵԱՆՆԵՐԻՑ
ԷԻՆ, ՅԵՏՈՅ ԴԱՐՁԵԼ ԵՆ
ՀԱՅԴԱՐԱՆ
(Թունջելիում Ապրող Իբրահիմ
Օզարի Պատմությունը)¹⁰

Իբրահիմ Օզարի հետ ծանոթացել եւ գրուցել եմ Դերսիմի ալեիական¹¹ «Կուռէշ Բաբա» կոչուող սրբավայրում, 2011 Յուլիսին: Մնձուրի հերթական երաժշտական փառատօնի օրերն էին, եւ ալեիները Հայաստանից եկած հիւրերին հրաւիրել էին միասին երեկոյ անցկացնել «Կուռէշ Բաբա» ուխտավայրում միաժամանակ ծանօթանալու Կուռէշ Բաբա եւ Դիւզգուն Բաբա ալեիական ուխտավայրերին ու դրանց հետ կապուած աւանդազրոյցներին¹²: Այստեղ հաւաքուել էին բազմաթիւ ուխտատուներ, եւ մինչ միւս ուխտատուները մատաղ էին անում, Իբրահիմն ինքը մօտեցաւ, հարցրեց հայ լինելու եւ ասաց, որ ինքն էլ հայ է, հայ ալեի, որ այստեղ է եկել իր որդու հետ, եւ առաջարկեց իր օգնութիւնը: Այս քառասնամեայ շատ համակրելի տղամարդն այնուհետեւ անընդհատ ինձ հետ էր, նկարահանում էր օրուայ գործողութիւնները, եւ միաժամանակ պատմում էր իր կեանքից իր ընտանիքի պատմութիւնը: Զրուցել ենք թուրքերէն լեզուով:

- Այսօր խնջոյքից յետոյ երեկոյեան հաւաքուելու ենք «Կուռէշ Բաբայի» մեծ սրահում, երգելու եւ նուագելու: Տղաս առաջին անգամ պէտք է այդպիսի կարետր երեկոյի նուագի: Սովորաբար այդ երեկոներին փորձառուներն են նուագում, բայց տղայիս վստահել են: Ինքն ընդամենը տասնվեց տարեկան է: Շատ է յուզում:

- *Տղադ գիտի՞ քո հայ ալեի լինելը:*

- Իհարկէ գիտի: Ինքն էլ հայ ալեի է: Այստեղ հենց հիմա, այս ուխտավայրում հայ ալեիներ շատ կան: Տեսնու՞մ էք այն երիտասարդին (*ցոյց է տալիս քսանամեայ բարձրահասակ մի տղայի՝ սազը ձեռքին*), նրա ծնողներն էլ հայեր են եղել: Շատ ենք մենք:

- *Այս ուխտավայրը հիմա ձեր բոլորի՞ ուխտավայրն է:*

- Ոչ մի տարբերութիւն չկայ հայ ալեիների ու ալեիների միջեւ: Միշտ էլ նոյն ուխտավայրերն ենք ունեցել: Նոյն կերպ ենք մատաղ արել, նոյն կերպ մոմ ենք վառել: Այսինքն ալեիները հայերի նման են ուխտավայրեր գնացել: Մոմ վառելը հայերից է անցել ալեիներին: Հիմա

էլ, երբ հայերն ալեւիացել են, մեր բոլոր սովորութիւնները նոյնն են դարձել: Հիմա ալեւիացած հայերն էլ սազ են նուագում, գնում են երեկոյեան ալեւիական հաւաքներին, երգում են, պարում են: Այ դրանք ալեւիական սովորութիւններ են, բայց հիմա բոլորս էլ նոյն կերպ ենք դա անում:

- *Ի՞նչ երգեր էք երգում:*

- Դրանք ալեւիական երգեր են: Հայերէն չկայ: Հայերէն խօսելը երբ արգելուեց, հայերէն երգերն էլ մոռացուեցին: Դա վաղուց էր: Ես որ ծնուել եմ՝ արդէն արգելուած է եղել: Հիմա երգում են միայն հազրաթ Ալիի, հազրաթ Հուսէյինի¹³, այդպիսի կրօնական երգեր: Ամէնից աւելի շատ հազրաթ Հուսէյինի մասին:

- *Դուք բոլորդ այդ երգերը գիտէ՞ք:*

- Շատերս գիտենք: Մեր ընտանիքում բոլորը գիտեն: Տղաս էլ շատ լաւ նուագում ու երգում է: Այսօր երեկոյեան կ'երգի, կը լսէք: Այստեղ բաբաներ¹⁴ են գալիս, նրանք նուագում են, երգում են, մենք էլ իրենցից սովորում ենք:

- *Դուք մի շտ էք թունջելիում ապրել:*

- Ոչ, մենք Վարդենիկ¹⁵ գիւղից ենք, այսինքն հայրս էր վարդենիկցի, բայց ես էլ եմ ծնուել Վարդենիկում: 1994ին Վարդենիկն աւերել են զինուորները¹⁶ եւ այնուհետեւ արգելել են այնտեղ ապրել: Ես հիմա թունջելիում եմ ապրում: Վարդենիկ կարող ենք գնալ միքանի ժամով¹⁷: Զինուորականները արտօնութեան թուղթ են տալիս, հաշում են, թէ քանի մարդ է գնում, գրում են, թէ որ ժամին պիտի վերադառնանք, եւ այդ ժամին մենք պէտք է անցագիրը յանձնենք: Վարդենիկը մեծ գիւղ էր: Բոլորը հայեր էին, ալեւի հայեր: Մենք Հայդարաններից¹⁸ ենք, բայց չգիտեմ երբ եւ ինչպէս ենք Հայդարան դարձել, որովհետեւ առաջ, երբ մեր ծնողները դեռ հայ էին, իրենք Միրաքեաններից¹⁹ էին: Շատ յայտնի մի մարդ կար Միրաքեաններից՝ Աուսկան (Ոսկան - Հ.Խ.) աղան, ահա Աուսկան աղան մեր պապերից էր: Աուսկանն իմ ամենամեծ պապն է, որի անունը ես գիտեմ, գուցէ իմ պապի հայրն էր: Այն ժամանակ դեռ Միրաքեան էին:

- *Միրաքեանների մասին որեւէ բան գիտէ՞ք:*

- Չէ, ոչինչ չգիտեմ, միայն գիտեմ, որ մեր պապերը Միրաքեաններից էին, յետոյ դարձել են Հայդարան:

- *Ե՞րբ են Հայդարան դարձել:*

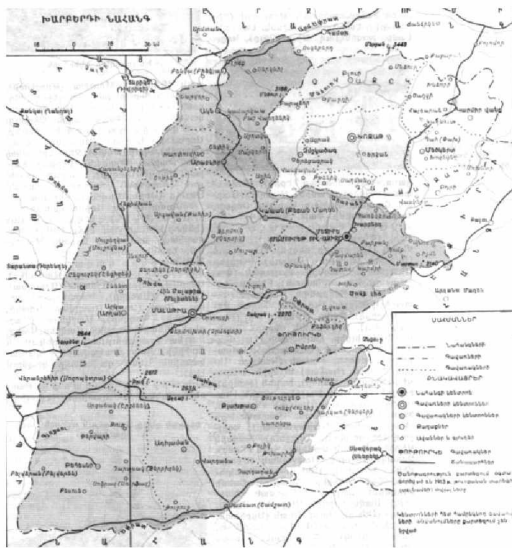
- Չեմ կարող շատ վստահ ասել, գուցէ 1938ից յետոյ, գուցէ եւ 1915ից յետոյ:

- *Ձեր ծնողները գիտէի՞նք իրենց հայ լինելը:*

- Իհարկէ, ամբողջ գիւղը գիտէր, հիմա էլ Վարդենիկին հայի գիւղ են ասում: Չնայած հիմա Վարդենիկն ամբողջովին աւերուած է, տները քանդուած են, ապրող չկայ: Բայց բոլորն էլ հայի գիւղ են անուանում:

- Ձեր ծնողները հայերեն գիտե՞ն:
- Մենք չգիտենք հայերեն:
- Դուք, այո, չգիտեք, բայց Ձեր ծնողները, նրանց տարիքի մարդիկ Վարդենիկում հայերեն գիտե՞ն:
- Ի՞նչ իմանանք, իմացել են գուցե: Մեր մօտ հայերեն չէին խօսում: Ընդհանրապես հայերեն խօսելը վտանգաւոր էր: Գուցե եւ գիտէին, բայց չէին խօսում:
- Գուցե գիտէին: Բայց դուք չգիտեք՝ գիտե՞ն, թէ ոչ:
- Ոչ:
- Երբ են նրանք ալեւի դարձել:
- Մեր հայրերն են դարձել, 1938ից յետոյ են դարձել:
- Մինչեւ այդ հայ քրիստոնէա՞յ են եղել:
- Այո, հայեր են եղել: Բայց հայերին այստեղ 1915ին կոտորել են, իսկ փրկուածները թաքցնում էին իրենց հայ լինելը: Այստեղ, Դերսիմում բոլորը գիտէին, որ նրանք հայեր են, բայց այդ մասին ոչ մէկը չէր խօսում: Հայերն իրենք յատուկ չէին թաքցնում, ուղղակի չէին խօսում այդ մասին, ալեւիներն էլ գիտէին, որ վտանգաւոր է, դրա համար նրանք էլ չէին խօսում: Մեր գիւղ՝ Վարդենիկ 1915ին չեն մտել: Մեր գիւղը շատ բարձր է, լեռներում, բացի դա էլ շատ յայտնի կոռուողներ էին: Ընդհանրապես Միրաքեանները շատ յայտնի կոռուողներ էին: Չգիտեմ այդ պատճառով, թէ ուրիշ մի բանի պատճառով, բայց 1915ին մեր գիւղ չեն մտել: Մեր գիւղացիները երեւի նոյնիսկ չգիտէին, որ հայերին կոտորում են: Այստեղ, Դերսիմում, շատ հայի գիւղեր են մնացել: Բայց 1938ից յետոյ բոլորն արդէն, ով մնացել էր հայերից, ալեւի դարձան:
- Ձեր անունն ի՞նչ է:
- Իբրահիմ: Իբրահիմ Օզար:
- Ալեւի դարձածներից մեծ մասն Ալի են, Դուք ինձ հանդիպած առաջին Իբրահիմն էք:
- Դէ Աբրահամն է, հայերն Աբրահամ են ասում, հայրս էլ յատուկ այնպիսի անուն է դրել, որ հայերն էլ ունեն: Այստեղ, Թուրքիայում, այլ անուն չէր կարելի դնել: Երեսնական թուականներին արգելեցին, բոլորը պիտի մահմեդական, թուրքական անուններ ունենային: Անունները փոխում էին՝ Մամէդ, Ալի, Քեմալ էին դառնում:
- Ձեր կի՞նն էլ է Վարդենիկից:
- Չէ, կինս Վարդենիկից չի, Մալաթիայից է: Բայց ալեւի է:
- Հիմա դուք ասում էք, որ հայ ալեւի էք, թէ՞...
- Սովորաբար այդ մասին չենք խօսում: Կարիք չի լինում: Բայց եթէ հարց լինում է ասում ենք:
- Ասում էք: Չէ՞ք վախենում:
- Ոչ: Բոլորն էլ գիտեն: Բոլորն էլ գիտեն, որ վարդենիկցիները ծագումով հայեր են: Հիմա արդէն էլ ի՞նչ վախ, ալեւի ենք, ի՞նչ կապ ունի

ծագումը: Համ էլ հիմա ավելի թե հայ՝ երկուսին էլ կառավարութիւնը չի սիրում, ինչ տարբերութիւն: [19]38ին, երբ որ դերսիմցիներին էին կոտորում, այն ժամանակ Դերսիմի հայերին յատուկ ջարդեցին: [19]38ին հօրս հայրն էլ, մայրն էլ սպանուել են: [19]38 թուին բոլոր վարդենիկցիներին Քոջաքոչ են տանում, իբր թե արքայում են, բայց տանում են Քոջաքոչ ու բոլորին սպանում են: Բոլորին սպանում են, նոյնիսկ երկու տարեկան երեխային են սպանում: Այդտեղ սպանուել են նաեւ պապս ու տատս: Բայց ճանապարհին, Քարսան Դերեսի անունով մի տեղ կայ, լեռներում, այնտեղ հօրս մօրաքորն էր ապրում, այդտեղ էր ամուսնացած, Դերի Քարսան²⁰ գիւղում: Այդ գիւղին Մոշիկ²¹ էլ են ասում: Մօրաքորն ասում է «այդ երեխային - այսինքն հօրս - թողէք մենք պահենք, այս լեռներում նրան չեն փնտրի»: Ծնողները համաձայնում են, երեխային թողնում են մօրաքորոջ մօտ, իսկ իրենց միւսների հետ տանում են Քոջաքոչ: Քոջաքոչի մօտ Զուր Դերեսի անունով մի տեղ կայ, այդտեղ բոլորին սպանում են: [19]38 թուին:

- Վարդենիկում ոչ մէկը չի մնում:

- Չէ, բոլորովին դատարկուել է, բոլորին ոչնչացրել են: Միքանի մարդ հասցրել է գնալ քարայրները, թաքնուել: Միքանի կին, իրենց երեխաների հետ: Միքանի տարի ապրել են քարանձաւներում: Յետոյ, 1945-47ին այդ փրկուածները, կամ՝ իմ հօր նման միքանի երեխայ, մի քիչ մեծանալով՝ ետ են գալիս Վարդենիկ, երեւի 30

հոգի: Գալիս են, իրենց տները մի քիչ կարգի են բերում, սկսում են նորից Վարդենիկում ապրել: Նախկինում շատ մեծ գիւղ է եղել, բայց յետոյ շատ քիչ մարդ էր մնացել: Հայրս որք էր մնացել: Փաստօրէն իրենց ընտանիքից միայն հայրս էր կենդանի մնացել: Ուր տարեկան երեխայ է եղել: Որոշ ժամանակ ապրել է իր մօրաքորոջ տանը, յետոյ, երբ մի քիչ մեծացել է, վերադարձել է իրենց գիւղ՝ Վարդենիկ: Զարդերն արդէն աւարտուել էին: Գիւղ գալուց յետոյ դարձել է ավելի: Արդէն ով որ հայերից փրկուել էր [19]38ին, բոլորն էլ ավելի դարձան: Հայրս Վարդենիկ վերադառնալուց յետոյ է ավելի դարձել, դա արդէն 40ական թուականներից յետոյ էր: Եկան գիւղ, բայց 80ական թուականներին

նորից պետութիւնը ստիպեց դատարկել գիւղը: Մեր գիւղացիներին, այսինքն Դերսիմի բոլոր լեռնային գիւղերի բնակիչներին կասկածում էին ՊԿԿ²² հետ կապեր ունենալու մէջ, եւ որոշել էին այդ բոլոր գիւղերը դատարկել, գիւղերն էլ վերացնել: 90ականների սկզբներին դեռ միքանի ընտանիք կար, դուրս չէին գալիս: Գնալու տեղ չունէին, դուրս չէին գալիս: Ոչ մի կերպ չէին կարողանում ստիպել այդ մարդկանց դուրս գալ: 93ի դեպքերի ժամանակ այլեւս չեն նայել՝ կին է, երեխայ է, ինչ է, դրանց բոլորին ոչնչացրել են: Այնպէս են ոչնչացրել, որ դրանց դիակներն անգամ չէին կարողանում գտնել: Դրանից յետոյ մինչեւ այսօր Վարդենիկ գնալն արգելուած է:

- Վարդենիկից բացի է՞լ որ գիւղերում էին հայեր ապրում:

- Օ՛, շատ են, շատ գիւղերում կան: Միրիք²³, Մազդրա²⁴ Հէդորուր²⁵: Դրանից բացի այս դեմանաների²⁶ կողմը՝ Բորն²⁷, Գինը²⁸, դրանք 38ին ամբողջութեամբ կոտորուեցին: Գինը գիւղի հին անունը Քոյդարիշ էր, այնտեղ էլ է եկեղեցի եղել: Դրանից յետոյ կային Արեքի²⁹, Փաքուրդիզէ³⁰, Բառլի³¹, Հալուորը³²... Հաքիսը³³... Հաքիսում եօթ եկեղեցի կար, հիմա ոչ մէկը չկայ: Փաթարը³⁴, Վանքի կողմերը (նկատի ունի Հալուորի Ս. Կարապետ վանքը - Հ.Խ.)՝ Ենիսը³⁵, Իքսորը³⁶, Մարքասուրը³⁷...

Բոլորին էլ ասել են, թէ իբր աքսորում են, բայց բոլորին էլ ոչնչացրել են: Խոզըքէօյը³⁸ կայ, այնտեղ 90 տոկոսը հայեր են: Մեծահասակներից միքանիսը հայերէն գիտէին, մեռան: Վանքերն էլ են ոչնչացրել: Այստեղ շատ էին վանքերը, եկեղեցիները (վանքին վենք է ասում, եկեղեցուն՝ քիլիսէ - Հ.Խ.): Հիմա երեք հատ վանք կայ³⁹: Հալուորիկում էլ կայ⁴⁰, Նաբաթում⁴¹ էլ կայ, Կիրաբաթում⁴² էլ կայ... Կըզըլի (Կըզըլքիլիսէ, այժմ՝ Նազիմիյէ - Հ.Խ.) կողմերում կան: Այս գիւղերի մարդկանց Քըչըքենդ կոչուող մի տեղ են տարել, իրար են կապել եւ բոլորին կենդանի վառել են: Կանանց էլ սրով են սպանել, սուրը խրել են փորերը, փորտօիքը հանել են: Դա շատ յայտնի տեղ է, բոլորը գիտեն, կարող եմ տանել ձեզ ցոյց տալ: Այդտեղից մի տաս կին են միայն փախել, յետոյ նրանք բոլորին պատմել են: Փախել են, գնացել Լիլ Դեղէլի մօտ: Նա այդ տաս հոգուն պահել է: Մինչեւ հիմա մի պապիկ կայ, նա այդ բոլորը մանրամասն գիտի, այդ տաս կանանց անուններն էլ գիտի: Բոլորն էլ այդ վայրը գիտեն, հիմա էլ մարդիկ գնում են, այդ վայրում յիշատակի արարողութիւն են անում: Հին անունը Արգումա⁴³ էր, Արգումա էին ասում: Այս թուարկածներս հայկական գիւղերն էին, որտեղ շատ հայեր էին ապրում: Բայց կոտորածը շատ է եղել, թէ՛ հայկական, թէ՛ ալեւիական գիւղերում: Արդէն կոտորուել են նաեւ 1915ին ալեւիացածները: Դրանից յետոյ էլ հայ չմնաց:

- Հիմա այստեղ՝ Դերսիմում, ու՞մ են «հայ» ասում:

*Խոզաթի Երկէն Գիւղի
կիսասաքանդ եկեղեցին (լուս.՝ Հ.
Նառատեանի, 2011)*

- Ոչ մէկի, բոլորս էլ ալեւի ենք: Ամենաուշը ալեւի է դարձել մի մարդ՝ Բաքի Դեւլթլին, այ նրա որդուն էլ այստեղ՝ Թունջեւիում հայ են ասում: Որդին Էնէրն է, Էնէր Դեւլթլի Բեդոյի (Պետոյի - Հ.Խ.)⁴⁴: Նրան Թունջեւիում յարգում են, նրա խօսքն այստեղ անցնում է: Առեւտրով է հետաքրքրւում, հարուստ են:

- Պետոն ո՞վ է, ինչու՞ են Բեդոյի ասում:

- Իրենց գերդաստանին բոլորին «Բեդոյեանց» են ասել, մի տեսակ մականունն է, երեւում է՝ «Բեդոյի ժառանգներ»: Էնէրին հիմա այստեղ «հայ» են ասում, որովհետեւ հայրը երկար ժամանակ հայ է մնացել: Իրենք այստեղ շատ ունեցուածք, հողեր ունեին: Բոլոր հարուստները ամեն ինչ թողել գնացել են, բայց սրանք մնացել են: Սրա հայրը 38ին փրկուել է: Օխնի⁴⁵ գիւղի մօտ մի հատ գիւղ է եղել, այդ գիւղում դրան կնոջ հագուստ են հագցրել, եւ փախցրել Մազգերտ⁴⁶ են տարել: Այդ ժամանակ այս տարածքը կարծես թէ պետութեան իշխանութիւնից դուրս էր: 38ին կառավարութեան լրտեսներ կային, դրանք էին կազմում կասկածելի մարդկանց ու բնակավայրերի ցուցակները: Հարուստ մարդիկ այդ լրտեսներին փող էին տալիս, եւ իրենց անունը ցուցակներում չէին գրում: Այս մարդն էլ կարողացել է կաշառել, եւ ոչ միայն փրկուել է, այլեւ իր հողերը, հարստութիւնները պահել է: Դրանք Հարչիկ գետի ափին մեծ հողերի տէրեր են: Մազգերտի մօտ էլ տարածքներ են ունեցել: Այդ մարդը յետոյ շատ ողբերգական մահացաւ: Իրենք մի հատ ցուլ ունեին: Այս մարդը գոմ է մտնում, ցուլը նրան պոգով խփում է: Վիրաւորւում է: Երկար ժամանակ հիւանդ պառկած էր, յետոյ հենց դրանից էլ մահացաւ: Գերեզմանն էլ Զմբուրի թաղամասում է⁴⁷, նախկինում այդ թաղամասի անունը Մազրիք էր:

- Իբրահիմ, ինչպէ՞ս է պատահել, որ այդ հային ձեռք չեն տուել, դեռ աւելին, ունեցուածքն էլ մնացել է:

- Հայեր այստեղ շատ են մնացել, այստեղ Խոզաթում, Օւաճիկում շատ հայերի են կոտորել, քանի որ 1914ին կառավարութիւնը Օզալիքից քրդերին, իսկ Հարփութից (Խարբերդ - Հ.Խ.) թուրքերին բերեց, Խոզաթի կողմերում բնակեցրեց: Այդ կողմի գիւղերում շատ էին քաղաքականացուած, այդ կողմի հայերին շատ են կոտորել: Բայց այս կողմի հայերին չեն կոտորել, սրանք Հայդարան[ն]երի, Դեմալարների

աշիրերներն են: Բայց սրանց էլ ջարդեցին 1938ին: Բոլորն էլ այստեղ գիտեն, որ Հայդարան[ն]երն ու Դեմալարները նախկին հայերն են: Միայն թե 1938ը 1915ի նման չէր, 1938ից առաջ լրտեսները հաշուետուություններ էին կազմում, կասկածելի մարդկանց ու գիւղերի ցուցակներ կազմում: Այդ ցուցակներով էլ յետոյ կոտորեցին: Բայց հարուստները կաշառեցին, ու դրանց ձեռք չտուեցին: Դրանցից մեկն էլ այս Էնւեր Դելւթլիի հայրն էր:

- *Հիմա այդ մարդկաց ինչու՞ են հայ ասում, իսկ օրինակ Ձեզ հայ չեն ասում: Նրանք քրիստոնեա՞յ են մնացել:*

- Ոչ, նրանք էլ, իհարկէ, ալեւիություն ընդունել են: Բայց նրանք շատ աւելի ուշ են ալեւի դարձել, նրանք երկար ժամանակ հայ են մնացել:

Հալուոր Գիւղի աւերակները 1994ի բնակչության տեղահանումից յետոյ (լուս. Հ. Խառատեան, 2011)

- *Բսկ աւելի ուշ ալեւիացածներ էլի՞ կան, թե՞ միայն այդ ընտանիքն է:*

- Ես ուրիշների չգիտեմ: Օրինակ մեր գիւղից՝ Վարդենիկից ոմանք Ամերիկա, Գերմանիա են գնացել, այնտեղ են մնացել: Գուցէ նրանք հայ են մնացել: Բայց շատերը մնացել են եւ մեզ նման Հայդարան են դարձել: Հայդարան[ն]երի մեծ մասը հայեր են: Երբ մեկի մասին ասում են «իսկի ինսան» (հին մարդ - Հ.Խ.), ուրեմն հայ է: Բայց պետությունը չի իմանում, դա մեր ներսի խօսակցություն է:

- *Հիմա դու «իսկի ինսան» ե՞ս:*

- Այո, «իսկի ինսան» եմ: Զազաները հայերին «հերմենի» են ասում, հին մարդիկ էլ՝ «իսկի ինսան»: Այդպէս արտաքինից չես հասկանայ, բայց

այստեղ՝ Դերսիմում մարդիկ գիտեն: Այստեղ նոյնիսկ մի մեծ ընտանիք կայ, Մասեան ազգանունով, նրանք նոյնիսկ ազգանունը չեն փոխել, Մասեան եղել են, Մասեան էլ մնում են: Մասեան Ալին, Մասեան Ահմեդը... Հինգ ընտանիք ես գիտեմ: Բոզթաշ ազգանունով մարդիկ կան, դրանք էլ բոլորը հայեր են:

Մինչ զրուցում էինք, մատաղն արեցին, միսն եփեցին, բոլոր ուխտաւորները միասին վայելեցին, եւ երեկոյեան սկսուեց այն յիշարժան հաւաքոյթը, որտեղ բոլոր ալեւիները սազի նուազի տակ հերթական անգամ կրօնական ինքնամոռաց յուզմունքով լսում էին հազրաթ Հուսէյինի սպանուելու պատմութիւնը: Իսլամի հետ որեւէ կապ չունեցող Կուրէշ Բաբայի պատուին կառուցուած տան ներքնասենեակներից մեծում հաւաքուող դեղէներն ու սէյիդները սազի նուազակցութեամբ յուզուած պատմութիւններ են երգում Ալի եւ Հուսէյին իմամների կեանքի, ինչպէս նաեւ իրենց՝ ալեւիների պատմութեան դժուարագոյն դրուագների, «զալումների» (թուրքեր - Հ.Խ.) նուաճումների, նրանց դէմ կռիւների մասին, դանդաղ պարեր պարում, ապա նաեւ՝ անցնում դիցազներգութիւնների, որոնցում դերեր ունեն Կուրաշը, նրա որդի Դիզգուն Բաբան եւ Շահայդարը, Հալուորու Սուրբ Կարապետը, սէյիդները, հայ քեշիշները են.:

*Ալեւիներն ու ալեւիացած հայերը Կուրէշ Բաբայի Օջախում
(լուս.՝ Հ. Խառատեան, 2011)*

Հաւաքուածներն իսկապէս յուզուած էին: Տարեցներն արցունքոտ աչքերով հոգոց էին հանում, աւելի երիտասարդները խիստ կենսորոնացած էին, իսկ հերթական երգողն աւելի ու աւելի զգայական էր դարձնում երաժշտութիւնը: Իմ մօտ նստած երիտասարդ Ալին, ում

ծնողները նույնպես «հայից ավելիացել էին» քառասնականներին, ողջ երեկոյի ընթացքում ինքնամոռաց յուզմունքով հազրաթ Հուսէյինի մասին մրմնջում էր. «Պեան սանա կուրբան, Սեան մանա սուլթան (թուրքերէն՝ ես քեզ զոհաբերուողը, դու իմ սուլթանը - Շ.Խ.)»:

Աւելի ուշ Ալին պատմեց, որ իրենք բազմանդամ ընտանիք են, տասից աւելի քոյր-եղբայրներ ունի, ինքը սովորում է Գերմանիայում: Հիմա, ամառային արձակուրդին, հայրենիք է վերադարձել: Ընտանիքում երբեք չեն խօսում հայկական անցեալի մասին, բայց ինքը գիտի, որ ծնողները հայկական ծագում ունեն: Գերմանիայում՝ Քէօլնում, միքանի անգամ փորձել է գնալ հայկական եկեղեցի, ծանօթանալ հայերի հետ, բայց միշտ տագնապներ է ունեցել, որ իրեն չեն ընդունի: Պտտուել է եկեղեցու շուրջը եւ վերադարձել: Օրեր անց, երբ մի խումբ ավելի երիտասարդների հետ մի ամբողջ գիշեր քննարկում էինք նրանց ինքնութեան խնդիրները, եւ որոշ գրուցակիցներ վճռականօրէն պնդում էին «կզլբաշ», «ալեի», «քուրդ ալեի», «զազա ալեի» են. եզրերի կարեւորութիւնն իրենց ինքնութեան արտայայտման գործում, Ալին լուռ ու մտախոհ լսում էր վիճողներին, բայց իր կողմնորոշման մասին չխօսեց:

ԳԵՏԻՆԸ ԱԿԱՆՋ ՈՒՆԻ, ԸՍԵՄՆԷ՝ Կ՛ԵՐԹԱՅ ՁԱՅՆԸ

1948ին Խարբերդում ծնուած Յակոբ Ալթրկայան 17 Հոկտեմբեր 2011ի Հոկտեմբերին Ստամբուլում իր ընտանիքի պատմութիւնը պատմել է Գոհար Ստեփանեանին: Զրոյցը ընթացել է հայերէն լեզուով:

Յակոբի ծնողները երկուսն էլ դերսիմցի են եղել, միջեւ 1938ը ապրել են Դերսիմում, բայց 1938ի Դերսիմի ջարդերից յետոյ երկուսի ընտանիքն էլ արքարուել է Քէօթահիա, որտեղ էլ ծանօթացել ու ամուսացել են նրա ապագայ ծնողները:

1948ին «ազատութիւն ստանալուց» յետոյ որոշել են վերադառնալ Դերսիմ: Նրանց թոյլատրուած էր հայրենիք վերադառնալ, բայց դա նախապայման չէր, կարող էին ապրելու այլ վայր նոյնպէս ընտրել: Վերադարձին, ընտանիքը յարմար է գտել Խարբերդում հաստատուել: Յակոբի պատմութեան մէջ 'Խարբերդ' անունը իրականում էլազրկն է:

- Այո, հարկաւ դերսիմցի եմ, բայց ան տեղի բաները շատ-շատ չեմ գիտեր, ասանկ լայն կերպով ըսելիք քիչ բաներ ունեմ, դժբախտաբար: Իմին դեղէն, եայաս, անոր եայան, պապան՝ ամէնն ալ դերսիմցի, այսինքն հին բանը՝ Քալան, թերեւս իմացած էք եւ կամ եթէ փնտռէնէ՝ կը տեսնաք, անունը Քալան կը կոչուի, մինչեւ 1938ին հոն ապրած են: Մամաս ալ անտեղացի է՝ Մեծկերտ, հիմա՝ Մազկերտ⁴⁸, թրքական Մազգիրտ անունով կը յիշուի, Մեզկերտ, հոն ծնած է: Հայրիկս, իշտէ ըսածիս պէս, Քալան, Մերիս⁴⁹ նստած տեղը, թաղամաս մըն է: Իշտէ, ան [այնտեղ] ապրած են մինչեւ 1938ը եւ ատ թուականին անտեղ ուրիշ քուրդերու, բաներու հետ, միասին, [նրանց] հեռացուցած են, ստիպուած⁵⁰: Մերին շատ ընտանիքները, շատ ազգականներն ալ, մենակ հայրիկս կամ դեղէն եւ այլն չէ, ուրիշներն ալ, Քէօթահիա ըսուած՝ դէպի արեւմուտք, Իզմիրին մօտ տարուած են: Քէօթահիա հեռացուցած են, եւ, մամաս, որ այն ատեն պզտիկ՝ տասերեք, տասնչորս տարեկան, անոր ալ հայրը, մայրը՝ նոյնպէս ատ կողմը: Աղիկա կառավարութեան, պահանջ էր՝ դուք սա տեղը պիտի ապրէք ըսելով, Քէօթահիան ալ կառավարութեան ընտրութիւնն էր: Աքսոր եղաւ Քալանի բոլոր բնակչութիւնը, բայց ամէնը զատ-զատ տեղեր տարուեցան, մէկ մասը՝ իշտէ ըսենք սա կէտը, միւսը՝ ուրիշ կենտրոն մը: Մերին ընտանիքները ո եւէ դիմադրութիւն եւ այլն, բան մը չեն ըրած: Ես հիմա կը մտածեմ՝ քուրդերին հետ ասոնք [թուրքական կառավարութիւնը] ալ մեզի իշտէ դէմ են, ասոնք ալ մէկ մը ցիրուցան ընենք՝ ազատինք՝ ըսել են նէ, ատանք ըրած են: Ես ատանք կը խորհիմկոր հիմա: Ատանք բան մը չեն ըսած⁵¹, ամա՝ ես ատանք կը խորհիմկոր, որ ազատեն անտեղից, քանի ան տեղը բան կար՝ դէմ ըլլալու վիճակներ կային: Շատ ատանք հարուստ բաներ

չեն ունենար [ունեցել], բայց ինչ-որ ունեն՝ ձգած են, էլած են, գացած են: Տասը տարի ապրած են Քեթրահիա, որ իշտե՛ հայրս, մայրս առ տաս տարիին ընթացքին ամուսնացած են, քոյրիկս որ հոն ծնած է 1944ին, որ մամաս ամուսնացած ատենը տասնվեց տարեկան է եղեր կարծեմ, 16, 17 տարեկան: Մինչե՛ քառասունըութին, ըսած են, որ ալ ազատ էք, կրնաք ուր որ ուզեք՝ էրթաք: Վերադարձին եթե ուզեին ան ատեն՝ Ստամբուլ ալ գալ, բայց չեն էկած, ըսած են, որ մենք նորեն էրթանք մեր երկիրը, բայց վերադարձին մինչե՛ Խարբերդ, որ հիմա անունը Էլազըկ կ'ըսենկոր, մինչե՛ Խարբերդ էկած են, ըսած են՝ ասկե վերջը գոնե՛ իշտե՛ Խարբերդ, Էլազըկ ըսուած տեղը ապրինք, հոն նստած են: Առ տարին ալ ես ծնած եմ: Նախ քոյրիկ Մելիսն ծնած է, առ տարին՝ 1948ին, ես ծնած եմ:

Անտեղը՝ Քեթրահիայի մեջ հարկաւ դժուարութիւններ քաշած են: Իշտե՛, քրիստոնեայ են ըսելով՝ հայրս, հօրեղբայրս եւ այլն, եայաս, իմ եայաս ծնեալ թիւը հազար ութը հարիւր եօթանասուններու եայա մըն էր, իմ մեծ մաման այսինքն, իշտե՛ ասենք ան տեղը պստիկ գիւղին մեջ են, գիտեք գիւղը ինչ է, տաճիկները ոչ մէկը քրիստոնեաներու հետ յարաբերութիւն չեն ունենար եղեր: Իշտե՛, մէկ տարի, երկու տարի, անոնք ստիպուած են, որ անունին փոխեն, անձնագիրի մէջի կրօնական բանը փոխեն: Առաջ մերինները հարկաւ դեմ դրած են, բայց ինչ ընեն հիմա, դժուարութեամբ՝ ինչ ընենք, ինչ չընենք... Իմին մեծ հայրիկս, պապայիս հայրը ըսել է, որ երկու մանչ ունեմ, հայրիկս եւ հօրեղբայրս, ըսած է, որ ինծի եթե՛ մեռցնեննէ՝ էս չեմ փոխիր, էս աս տարիքին էկած եմ, բայց ձերին սիրտը քրիստոնեայ է, միտքը քրիստոնեայ է, գրելով բան մը չըլլար, փոխեցէք, բան մը չըլլար: Հայրս ալ, հօրեղբայրս ալ անունին փոխած են, Գեորգը ըրած են Իզէթ, Սարգիսը, հօրեղբայրս, դրած են անունը Մեհմէդ, մականուննին ալ՝ Ալթըն: Առ ատենները մականունը շատ բաց գործածուած, 1930ներու մօտ բան էղած է այսինքն, պաշտօնական, շատ գործածուած բան չէ, բայց մերինները, հայրս, հօրեղբայրս ալ, որ հիմա Աւստրալիա կ'ապրի չոճուխներուն հետ, Բուդադ, Բուդաք, Բուդաքեան է, ան տեղը Ալթընկայա ըրած են: Հիմա մերին մականունը Ալթընկայա է՝ ոսկի ժայռ, անիկա անտեղը Ալթըն Դաշ ըսուած տեղ մը, առ Քեթրահիա Ալթըն Դաշ ըսուած տեղը ստիպուած ապրած են, Ալթըն Դաշ, Ալթըն Կայա՝ իրար մօտ իմաստ ունին: Ատիկա ձեւական կրօնափոխութիւն էր հարկաւ, որ Քեթրահիա եղաւ, փաստաթուղթ առին, որ մահմեդական են, եանի իսլամ են: Բան մը չըրին, չոճուի ըլլալուն, իշտե՛, աստեղ բան կ'ըսենկոր, խոջան կ'երթայ, կը կարդայ, սիւննէթ եւ այլն կ'ըսեն, մանչերու համար բան մը ունին, ուրիշ բան չկայ, բայց անձնաթուղթին մէջը իշտե՛ անունը Մեհմէդ, անունը՝ Իզէթ, իշտե՛ կրօնական բանը կը գրուի որ աստեղ՝ իսլամ: Առաջ ալ գրեգորեան գրուած եմ ես անձնաթուղթին մէջը: Դեղէս՝ պապիկս, չփոխուեցաւ: Դեղէս արդէն հոն մեռած է, Քեթրահիա, վերադարձէն

առաջ, հիմա տեղն ալ չենք գիտեր այլևս: Վերիվարոյ ամենն ալ ստիպուած էին, որ փոխուին, չի փոխուողը, իշտէ, ապրելու՝ սոսիալ բան ըլլալու ըսեմ, դժուարութիւն կ'ունենայ, կը մեկուսանայ: Մարդիկ հետը չը խօսինկոր իրենց հետ, մէկ մարդ մը բարեւ չի տանկոր, ինչպէս կ'ըլլայ, դուք ինծի, ես հոս նստիմ, դուք քանի մը հոգի հոս ըլլաք՝ դուք գաք ձեր մէջը խօսիք, խնդաք եւ այլն, ես հոս նստիմ՝ բնաւ ինձ հետ չը խօսիք: Է, մէկ օր կը դիմանաս, երկու կը դիմանաս, ամենէն վերջը՝ էհ... Հարկաւ եղել են չփոխուողները, ամենուն, հարիւրէն հարիւրը փոխուած է՝ չեմ կրնալ ըսել: Ես ատիկա չեմ տեսել հարկաւ, ես ետքը ծնունցայ, մինակ եայալէս, հայրիկէս, մայրիկէս լսածս է, որովհետեւ, ըսածիս պէս, ես վերադարձին ծնած եմ Խարբերդ, առ բանը չեմ ապրած, առ ժամանակը:

Վերադարձին, այսինքն 48ին, մենք, երբ որ Խարբերդ էկեր են, հայրս, հօրեղայրս, կրկին փոխելու, քրիստոնեայ ըլլալու համար դիմեր են: Քանի մը տարիներ դատարաններու մէջը իշտէ զբաղած են, ի վերջոյ կարծեմ, ես կը յիշեմկոր թուղթ, անձնաթուղթը այսինքն առին, 1955ին: Ատ ատենները 4 տարի, մինչեւ 1955ը զբաղեցին այսինքն՝ փոխեն նորէն: Եւ փոխեցինք, նորէն Սարգիս եղաւ, նորէն Գեորգ եղաւ, արդէն մենք մինչեւ որ առ տարիքին ես վեց կամ եօթը տարեկան էի, անձնաթուղթս չէի առած, ես ուղղակի քրիստոնեայի անձնաթուղթ առի օրինակի համար: Ամէն, ամէնը, անունն ալ, կրօնն ալ՝ հարկաւ, հարկաւ, նորէն քրիստոնեայ, նորէն՝ Գեորգ, նորէն՝ Սարգիս: Արդէն միշտ հայ էին, հիմա թուղթերով ալ կրկին հայ հաստատուեցան: Կարճ ժամանակ միայն եղան իսլամ, բայց՝ մարդոց համար, իրենց համար միշտ քրիստոնեայ եղան:

- *Ինչու Դերսիմ չվերադարձան, Խարբերդում մնացին:*

- Դերսիմը ասանկ լեռներու մէջը տեղ մըն է, Խարբերդը աւելի սոսիալ տեղ մըն է, թերեւս ատոր համար: Նախակրթարանը հոն լմնցրել եմ, Խարբերդում: Թրքական, հարկաւ, հոն հայ դպրոց չկար: Երբ որ նախակրթարան լմնցուցի, առիթ չունէինք, պայման չունէինք շարունակել կարդալը, գացի մէկ տարի օթոյի, թամիչի կ'ըսեն, այսինք՝ շինող, մէկ տարի աշխատեցայ: 1962ին հոս [Ստամբուլ] կարդալու համար եկայ, Դպրեվանք կարդացի աս տեղ, Դպրեվանքի դպրոց մը, ես անտեղը աւարտած եմ, լիսէ: Առաջ մենակ եկայ, պզտիկ եղբայրս աստեղ՝ Կետիկ Փաշա ըսուած տեղը՝ բողոքականներուն մօտն եկաւ, հոն նախակրթարանը գիշերօթիկ եկաւ: Հիմա 55, 52, 53 տարեկան եղբայր մը ունիմ, անիկա ալ Գարակէօգեան եկաւ: Այն ատեն հոս՝ Ստամբուլէն կու գային, Անատոլուի մէջը իշտէ Դպրեվանքի համար աշակերտ կը հաւաքէին, իշտէ ինծի ալ հարցուցին՝ էրթալ կ'ուզե՞ս, նորէն կարդալ կ'ուզե՞ս: Այո ըսի, եկայ հոս: Պզտիկ եղբայրս ալ նախակրթարանը սկսածի պէս էր առաջին տարեկան, անիկա ալ հոս բերինք, ես եկայ, ան եկաւ, վերջը ամենէն պզտիկ եղբայրս ալ Գարակէօգեան [եկաւ]: Երբ որ ես 1968ին լիսէն աւարտեցի,

համալսարան մտայ, լմնալու մօտ՝ 72ին՝ հայրս, մայրս, ամենն ալ առինք, հոս բերինք, անկէ վերջը հոս ենք: Իմին համալսարանը Էքոնոմի էր, հաշուակալ: 22 տարեկան աշակերտ էի՝ մտայ աշխատելու, 35 տարի աշխատեցայ, հիմա աշխատած տեղս աս էքոնոմիկ պայմաններով գոցուեցաւ: Աշխատած տեղս Գում Գափու ըստած թաղամասն էր, նստարաններ, բիւրոյի եւ այլն սեղաններ ծախող տեղ մը, տէրն ալ վանեցի հայ: Պոլսեցի էր կրնամ ըսել, բայց իրեն բուն բանը՝ Վանէն էկած էին, ինքը 1915 թ. ատեն հոս ծնեալ է, անոր հայրիկն ալ հոս ծնեալ է, բայց բուն արմատը վանեցի էր:

Ամենէն մեծ քոյր էլ ունիմ, որ հիմա Ամերիկա, Նիւ-Ջըրսի կ'ապրիկոր, գաւակներ ունի անտեղ, վերիվարոյ՝ 20-25 տարի հոն է: Մէկ եղբայրս հիմա Ֆրանսա, Փարիզ կ'ապրի, օղանաւի, բանի մէջը կ'աշխատի, կայարանին: Այն ատեն ասանկ մէկ բան մը կար, որ երիտասարդները, դուրս երթալու ասանկ մէկ հոսանք մը կար, ամէն մարդ իշտէ կ'ուզէր դուս երթայ: Թուրքն ալ, բոլորը, մինակ հայերը չէ, Գերմանիա, Ֆրանսա, քանի հարիւր հազարների գնացին: 1978ին էր կարծեմ: Ես ալ փորձեցի, բայց վերջը վազ անցայ, չգացի, ես դպրոց սկսայ, համալսարան սկսայ, չգացի, անկէ վերջը ամուսնացանք, քանի մը տարիներէ վերջը: Հօրեղբայրս ալ Խարբերդէն հոս եկաւ, 10-15 տարի հոս ապրեցաւ, վերջը չոճուխները մեծցան, անոնք ուզեցին դուս, Աւստրալիա դիմեցին, ընդունուեցան եւ ընտանիքով անոնք ալ հոն գացին,

- Պ. Յակոբ, կ'ուզենայի իմանալ, Դուք Չեր տատիկից, պապիկից, մեծ ծնողներից լսած կա՞ք ցեղասպանության մասին պատմություններ, եւ ընդհանրապէս, դրանց մասին առաջին անգամ ե՞րբ էք լսել, ե՞րբ իմացաք, որ նման բան Թուրքիայի տարածքում տեղի է ունեցել, ումից, ի՞նչ ճանապարհով, խօսոււմ էր դրա մասին ընտանիքում, թէ ոչ:

- Հիմա մեզ էլ է, դժբախտաբար, թերեւս ուրիշ տեղէն հասեր: Շատ խօսելու տրամադիր չէին, հա, մենք ալ, որ ատ տարիներուն պզտիկ տարեկաններ էինք, մէկը խօսեցնելու ձեւերը չէինք գիտեր եւ կամ չէինք խորհիր: Հիմա գլուխնիս կը զարնինք կոր, արդեօք ինչու, իմ եայաս, ըսածիս պէս, 1870ներուց էն եան կնիկ մը, ասանկ դիմացնիս չառնքտէ, ադուոր մը չխօսեցուցինք: Տատիկս Իստանպուլ եկաւ, 1969ին հոս մեռեալ եղաւ ինքը, գերեզման եւ այլն հոս է, մերին գերեզմանատունը՝ Գում Գափուի կողմը, հոն է, հայրիկս ալ հոն է, 1980ին վախճանեալ եղաւ: Չէինք խօսեր սակայն: Ինքը, եթէ մէկը, մենք անպայման չէ, ուրիշ մէկը, եթէ մէկը բան մը հարցնէրնէ՝ ասանկ իշտէ վրայէն-վրայէն, փոքր բաներ կ'ասէր, տակէն-տակէն՝ չէ: Դերսիմէն աքսորուելու համար մենք կը հարցնէինք, ուղղակի իրենք արդէն չէին պատմեր եանի, թերեւս կը յուզուէինկոր, թերեւս կը վախնայինկոր, թրքերին մէջ խօսք մը կայ՝ գետինը ականջ ունի, ըսեսնէ՝ կ'երթայ ձայնը: Ատ բանով ալ չէ, չէր խօսուեր, դժբախտաբար, անոր համար շատ լայն իմացութիւն չունինք

եանի: Ջարդերու մասին իրենցմէ իրաւէն բան մը չեմ իմացած, եւ ատ տարիները իշտէ 12, 11 տարեկան էի, հարցում անգամ չէի ըներ, ինչպէ՞ս հարցնեմ: Դպրոցում ալ չի խօսուեր: Ամա, հետաքրքիր էղողը կարգ մը ուրիշ գիրքերէն, ուրիշ գրուած տեղերէն, ատանկ սորվողներ կան, ամէնին լայն կերպով, օրինակ, եւ բաջանաղ [քենեկալ] մը ունիմ, թերեւս գիտեք, Բագրատ Էստուկեան⁵², անիկա, ուզեսնէ՝ հարիւր չէ, երկու հարիւր, երեք հարիւր տարիներ առաջ ինչ դէպքեր եւ այլն եղած է՝ կ'ըսէ, իմացութիւն ունի, գիտակցութիւն ունի: Մենք աւելի՝ ասանկ, մակարդակը ցած: Եանի ասանկ բան չենք փորած տակը, առանց գիտնալու, գիտնալով չէ, այսինքն, մէկ բանի համար չէ, [ուղղակի] չենք փորած, ատանկ մնացած է, հիմա էլ խօսելու բան չունինք՝ որի՞ն հետ խօսիս, հիմա ամէնէն մեծերը տարիք ըլլալով մէկ են, եւ ալ չեմ ապրած ատ բանը, ապրողներն ալ դժբախտաբար գացած են այլեւս:

- *Հայերէնը Ստաւրուլու մ'սովորեցիք:*

- Դպրեվանքի մէջ ատ միջոցը գտանք... մերին դպրոցներուն մակարդակը վերն է, աւելի բարձր է, մեր ատենը աւելի բարձր էր, թերեւս հիմա ալ շատոնցմէ աւելի բարձր է: Թէ՛ թրքերէնը, թէ՛ հայերէնը սովորեցուցին: Խառն էր, թրքերէն ալ կար, հայերէն ալ կար, սոսիոլոմի, փսիքոլոմի, արդէն կարգ մը դասերու ուսուցիչները պետական բանի կողմով կու գար, ուրիշ դասերն ալ մեր հայ ուսուցիչները եւ կամ ուսուցչուհիներն էլ մեզի կը սորվեցնէին: Այո, կարգ մը բաներ կար հայերէն, ամա թրքերէն ալ դաս կ'ընէինքկոր: Տունին մէջը հայերէն ալ կը խօսուի, բայց աւելի թուրքերէնը կրնանք ըսել, այո:

- Մենք միութիւն ալ ունինք Դպրեվանքը, իրարու հետ յարաբերութիւններ, ամէն տարի շրջանաւարտներու օրեր, ամէն 25 տարին լմնցուցած, լիսէն լմնցնելէն 25 տարի յետոյ, մէկ բան կու տան՝ յիշատակ, մեղալիոն կ'ըսենք: Պատիկ իշտէ բան է, վրան մեր Դպրեվանքին յիշեցնող բանը՝ նկարն է, ատանկ: Դպրեվանքին մէջ արարողութիւն կ'ըլլայ, պարտեզ կայ, ամառ ըլլալուն պէս պարտեզ կայ, այո, կը խմենք իշտէ, կ'ուտենք, կը ճաշենք, աշակերտները երգեր կ'ըսեն եւ այլն, օր մը կ'անցընենք, անկէ զատ ալ ուրիշ-ուրիշ բաներ ալ, կարգադրութիւններ կ'ըլլան, միասին կ'ըլլանք: Առաջ ֆուլբորիք կրուփ [ազգագրական խումբ] եւ այլն կար, Թուրքիայի մէջ առաջին հայկական ֆուլբորը մեր դպրեվանքի ընկերները սկսած են, հայկական պարերը առաջին անգամ մերին դպրոցը, որ իմին դասարանիս ընկերները՝ Խաչիկ Աբելեան, Վազգէն, ընկերներով միացան, ատանք բաներ կ'ընէին իշտէ: Սոսիալ բաներն էլ... կրնայ ընել, կը ժողովուէինքկոր իշտէ, գիտակից բաներ:

- *Դերսիմցիներ շատ կա՞ն Պոլսում:*

- Այո, կան, նոր-նոր անոնց հետ ալ յարաբերութիւններ կ'ընենք: Որովհետեւ տակաւին դերսիմցիները, կրնան ըսել՝ հարիւրէն վաթսունը,

ույթսունը տակաւին կրօնը չէ փոխած, իր անցեալը չի գիտեր, հիմա նոր-նոր ասանկ իշտէ իրարու հետ խօսելով, երթալով, գալով, պրպտելով՝ մէջտեղ կ'ելլակոր, մէկ մասը կ'ընդունիկոր, մէկ մասը չ'ընդունիկոր, ատանկ կայ: Իշտէ մենք գացինք, ասկէ մէկ, մէկուկէս ամիս առաջ, Դերսիմ, ֆեստիւալ [փառատօն] մը կար: Շատ մարդիկը, մէկ մասը, այո, մերին արմատին մէջ կայ՝ ընդունեցին, մէկ մասը չեն ընդունիկոր, ամա կամաց-կամաց կ'ելլակոր մէջտեղ: Անոնք հայկական դպրոց չի գացին, քրիստոնէայ չեղան, դպրոցներում միութիւններու մէջ չիկան: Մենք հոստեղ դպրոցի միջոցով կապ կ'ունենանք, Դպրեվանքի կապով ամենքս միասին ենք: Աս տեղի հիմա շատը Դպրեվանքը կարդացած են, դպրեվանքի են, աւարտած են կամ չեն աւարտած, բայց Դպրեվանքին հետ կապ ունինք եանի, անոր համար ընկեր ենք արդէն, պզտիկութենէն ընկեր եղած ենք: Դերսիմցին՝ չէ: Ես պզտիկ ատենս ալ Դերսիմ կ'երթայի, իմին մամայիս պապան հոն կ'ապրէր, արդէն մինչեւ 68ին հոն էր: Ես երբեմն, իշտէ տարի անգամ մը, կ'երթայի կու գայի կոր, բայց 70էն վերջ չէի գացած, մինչեւ այս տարուայ՝ 2011ը: Հոս՝ Ստամպուլ, Վազրֆ գիւղէն եկածները միութիւնը ըրին, տուն մը առին, հիմա հոստեղը շատ կը հաւաքուինք, կը խաղանք, կը զբաղինք, կատակներ, զրոյց: Ամենը Դպրեվանքէն են: Արդէն տաս տարիէ վեր սրճարան ալ չենք երթայ, եթէ հոստեղը կայ՝ ինչու երթանք:

- *Թուրքերի հետ յարաբերութիւններն ինչպէ՞ս են:*

- Էս, օրինակ ինծի համար ըսեմ, անոնց հետ գէշ բան մը չունիմ իրար, իմին ճանչցած, ինծի հետ յարաբերութիւններ ունեցողները ինծի կը սիրեն, բան կը սեպեն, այսինքն, ատանք գէշ բան բնաւ չունեցանք, ատ չափ տարի աշխատեցայ, շատ տաճիկներ կային, ամէնն ալ ինծի ախպարիկի պէս կ'ըսէին, ես ալ անոնց կ'ըսէի, բան մը չէ: Հարկաւ, եանի ընդհանուր բանի մէջ, ժողովրդին մէջը՝ հարկաւ, ամէնին մէջը՝ չէ: Ամա ինծի ատանկ բան մը չեղաւ, այսինքն գէշ նպատակով մէկը չհանդիպեցայ: Երբեմն հեռաձայնով կը խօսինք նախակրթարանի, այսինքն, նախակրթարան ըսածս 1955էն մինչեւ 61ին միասին կարդացած Խարբերդի ընկերներս: Անտեղը մենք իրարու հետ շատ լաւ էինք, հիմա վիճակները փոխուեցաւ քիչ մը: Ուրիշ բան մը ալ կայ, սակայն, հիմա սրճարաններ եւ, փողոցը հայերէն ալ կը խօսին, լեզուները քիչ մը ազատ ձգեցան, առաջ աւելի քաշուելով, ասանկ իշտէ չոճուխներուն հետ... Հիմա աւելի ազատ է կարծեմ: Մէկ քուրդը աւելի բան ըլլալով, ասանք ազատ կրնայ խօսիլ, մեզմէ աւելի քիչ ազատ պիտի ըլլար կարծեմ, այսինքն, մենք աւելի դիւրին կրնայինք խօսել, անոնց լեզուն աւելի յայտնի է՝ քրդերէնը: Հիմա եթէ մէկ հայը հայերէն խօսի, տաճիկը չի կրնայ հասկնալ, որ ասի հայերէն է, ինչ է, ճափոներէն, չիներէն, ամա քրդերէնը կը հասկնան: Բայց մենք կը քաշուէինքկոր, թերեւս ալ՝ կը վախնայինք:

ՄԱՅՐԻԿՍ ՄԻ ԱՆԳԱՄ ԱՍԵԼ Է.
«ՄԵՆՔ ԹՈՒՐՔ ՉԵՆՔ»,
ԲԱՅՑ ՉԻ ԱՍԵԼ ՄԵՆՔ ԻՆՉ ԵՆՔ

2014 Հոկտեմբերի 25 Երեսնում գրուցել եմ Թուրքիայից տեղափոխուած քառասնամեայ մի տղամարդու հետ, ով քրիստոնէութիւն է ընդունել եւ իր համար ընտրել Արմէն անունը: Արմէնի ազգանունը չենք հրապարակում իր խնդրանքով. նրան կ'անուանենք Արմէն Գ.: Արմէն Գ.ն հայերէն սկսել է սովորել մօտ մէկուկէս տարի առաջ, բայց այնքան է առաջացել, որ գրուցում ենք հայերէն: Նա ամուսնացել է արցախցի աղջկայ հետ, տեղափոխուել է Արցախ եւ այժմ ապրում է Շուշի քաղաքում: Իր հայ լինելու մասին իմացել է մօտ տասն տարի առաջ: Նա պատմում է վաղ մանկութիւնից իրեն ուղեկցող հոգեկան ճգնաժամերի, ինքնութեան փնտռութիւնների, տագնապների ու ձեռք բերած խաղաղութեան մասին:

- Ես այս [պատմողը նկատի ունի իր ծագման պատմութիւնը] պատմութիւնը իմացել եմ Երեսուն տարեկանում, բայց սկսել եմ հետաքրքրուել քսանութ տարեկանից: Ծնուել եւ դպրոց եմ գնացել Ստամբուլում, սովորական թուրքական դպրոց: Այդ ժամանակ Թուրքիայում լարուած օրեր էին, ինստունական թուականներին, շատ լարուած. քուրդերու խնդիր կար, ալեւիներու: Օրինակ՝ Սեբաստիայում այդ ժամանակ կենդանի՝ կրակով վառել էին ալեւիներին Սվազի հիւրանոցում⁵³: Ամէն օր մարդ էր մահանում, սպանում էր մի ձեռով: Ես, որ Թուրքիայում էի ապրում, Ստամբուլում էի ապրում, մինչ այդ ո՛չ քուրդի խնդիր էի լսել, ո՛չ հայի մասին էի լսել: Մինչեւ տասն տարեկանս հայի մասին ընդհանրապէս չեմ լսել: Ոչ մի թուրքական գրքում հայի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկար ընդհանրապէս: Միայն դպրոցում ասել էին, որ քուրդերը Ազատութեան Պատերազմի ժամանակ հայերի դէմ էլ էին կռուել: Դպրոցում միայն Աթաթուրքի մասին էին խօսում, այսպէս եմ ես մեծացել: Բայց յիշում եմ, որ մի անգամ մայրիկս ասել է՝ «Մենք թուրք չենք»: Այդպիսի մի բան է ասել: Մի անգամ ասել է «մենք թուրք չենք», բայց չի ասել մենք ի՛նչ ենք: Յետոյ ես ասել եմ, որ եթէ մենք թուրք չենք, բա ո՞վ ենք: Ինքն այդ ժամանակ իմ գլխի մէջ մի ռումբ է դրել: Ես դրանից յետոյ սկսել եմ ինձ ուրիշ զգալ:

- *Դուք քա՞նի երեխայ էիք տանը:*

- Երկու երեխայ: Ես կայի եւ իմ քոյրս. իմ քոյրս ինձնից փոքր է վեց տարով:

- *Դուք երկու երեխաներով իրար հետ չէ՞ք խօսել այդ մասին:*

- Չէ. շատ փոքր էր ինքը: Յետոյ ես սովորական ապրելս շարունակեցի: Բայց երբեմն տեսնում էի, որ իմ հօր կողմից ազգականները ընտանիքի մէջ խօսում էին քուրդերէն: Ես չգիտէի, որ դա քուրդերէն լեզու է, ուղղակի ինձ անծանօթ լեզու էր, յետոյ եմ իմացել, որ քուրդերէն են խօսում: Շատ տարիներ է անցել:

- *Իսկ դուք տանը ի՞նչ լեզուով էիք խօսում:*

- Թուրքերէն էինք խօսում: Բոլորս էլ թուրքի անուններ ունէինք: Մանկութեանս ժամանակ այդպիսի հարց չկար, թէ ի՞նչ ենք, բայց կարծում եմ եթէ հարց լինէր՝ թուրք պիտի ասէինք: Յետոյ մայրիկիս այդ խօսքը, թէ՛ «մենք թուրք չենք», շատ հարցեր առաջացրեց: Չեմ կարող ասել, թէ հասկանում էի՝ թուրքն ի՞նչ է, բայց թուրք բոլորն էին եւ դա հարցեր չէր առաջացնում: Թուրքը բոլորն են: Իմ ընտանիքն ինքն իրեն ալեւի էր ներկայացնում, բայց ես լաւ չէի հասկանում՝ ալեւին ի՞նչ է: Ալեւին թուրք չի: Հարցեր տալիս էի, բայց ինձ ասում էին՝ կը մեծանաս, կը հասկանաս: Բայց կարծես մի բան չէին ուզում ասել. ինձ այդպէս էր թուում: Ես յետոյ գերմանական դպրոց եմ գնացել, աստրիական իրականում, գերմաներէն եմ սովորել, յետոյ իրաւաբանական ֆակուլտետ եմ գնացել: Այդ տարիներին արդէն մտածում էի, որ մենք քուրդ ենք՝ քուրդ ալեւիներ ենք:

- *Ի՞նչու էիք այդպէս մտածում:*

- Իմ ընտանիքը իրենց միշտ որպէս ալեւի էին ներկայացնում, բայց ինչ որ մի ազգի անուն չէին ասում այդ ժամանակները, ուղղակի ասում էին «ալեւի»: Ալեւիների մէջ էդպէս խիստ օրէնքներ չկան, ինչպէս մուսուլմանների կամ նոյնիսկ մի քիչ քրիստոնէաների. եկեղեցի չկայ, ալեւիները բնութեան հետ կապուած մարդիկ են եւ այդ ալեւիութիւնը փոքր տարածքներում է, փոքր գիւղերում են ապրում: Ես օրինակ ալեւիների մասին զրքեր եմ կարդացել, որ իմանամ մենք ինչ ենք: Մէկը ասում է ալեւիները թուրք են, մէկը ասում է ալեւիները քուրդ են, մէկը ասում է ալեւիները իսկական մուսուլմաններ են: Ալեւիներն իրենք խճճուել են այդպիսի խօսքերի մէջ⁵⁴: Եւ ես էլ մտածում էի՝ մենք քուրդ ալեւի ենք, որովհետեւ տեսել էի՝ հայրս ազգականների հետ քուրդերէն խօսում էր: Մի անգամ էլ լսել եմ՝ մեր ազգականների մէջ մէկին հայ ալեւի էին ներկայացնում: Այն ժամանակ չգիտէի, որ հայ ալեւի էլ է լինում: Ուսանող ժամանակ կարծում էի, որ քուրդ ալեւի ենք՝ թէ՛ մայրիկիս, թէ՛ հայրիկիս կողմից: Յետոյ քսանհինգ-քսանվեց տարեկանում սկսել եմ հետաքրքրուել: Հայերի մասին այդ ժամանակ շատ էին խօսում, սկսել էին քուրդերու մասին շատ խօսել, ես էլ մայրիկիս շատ հարցեր էի տալիս: Մայրիկս էլ ասաց, թէ ինքը իր ընտանիքի մէջ լսել է, որ առաջ քրիստոնէայ էին: Մօրս հայրը Վարթոյից է: Մուշ Վարթոյից⁵⁵ է, աշիրէթի անունը՝ Գորան աշիրէթն է, իսկ նրա մայրն էլ՝ գիւղի անունը Մադէն է, բայց նոր անունն է Մադէն, հին

անունը հիմա ես չեմ յիշում, այդ անունը առհասարակ չեն յիշում: Հայրիկս էլ ասում էր, թե Միւսգ Փախիկ գիւղից է, այդպէս էին ներկայացնում՝ Միւսգ Փախիկ: Բայց ես սկսել էի կասկածել, իրենք որ ասել էին առաջ քրիստոնեայ են եղել՝ նրանք կարելի է, որ հայ են, որովհետեւ ոչ մի բան չէին խօսում հայերի մասին, իսկ ուրիշները խօսում էին: Այսինքն կարծես յատուկ չէին ուզում հայի մասին խօսել: Հայրիկս ու մայրիկս բաժանուել էին արդէն, առաձին էին ապրում: Մայրիկս ասեց, որ իր իմանալով Գորանի աշիրէթը նախկինում հայ են եղել: Մայրիկս, քոյրիկս ու ես շատ էինք խօսում, որ գուցէ հայրիկիս նախնիները հայ են եղել, կասկածում էինք արդէն: Շատ էինք ափսոսում, որ տարեցների հետ չենք խօսել: Մի անգամ էլ մայրիկիս հետ որոշեցինք, որ քոյրս գնայ հայրիկիս մօտ, հարց ու փորձ անի, իմանայ, մեր ընտանիքի պատմութիւնը գրանցի: Քոյրս գնացել է, հայրիկս էլ այդ ժամանակ ծանր հիւանդ էր, դրանից յետոյ էլ շուտ մահացաւ, բայց որոշ բաներ պատմել էր: Մենք առաջին անգամ այնտեղից իմացանք, այնտեղ գրած էր, որ նրանք եկել են 1876 թուին, Զմարա⁵⁶ գիւղից դէպի Հաֆիկ, Մեքաստիա Հաֆիկ⁵⁷: Այդպէս էր գրել: Յետոյ էլ Զմարա գիւղի մասին մայրիկս ասել է, որ Զմարան հայկական գիւղ է: Բայց ես դրա վրայ շատ չեմ մտածել: Հայրիկս ասել էր, որ նրանք հօր կողմից, նրանց մեծը առեւտրական է եղել, մեծ առեւտրով էր զբաղում Օսմանեան Կայսրութեան ժամանակ, եօթ լեզու էր իմանում, ինքը քերուան ունէր (քարաւան): Առեւտրական: Ես նայել եմ, այդ կողմերում առեւտրականների եօթանասուն տոկոսը հայեր էին: Հայ լինելու մասին կասկածումները դրա համար շատացել են:

- *Բայց ի նչու դուք որոշեցիք, որ դուք հայ էք, որովհետեւ Զմարան ոնց որ հայկական գիւղ էր:*

- Դէ բոլոր կողմից էլ որ նայում էի, երկու կողմից ծնողներս՝ հայր եւ մայր, նրանք բոլորն էլ հայ գիւղերում էին ապրում, որտեղ հիմա նրանց ալեւիներ են ներկայացնում եւ որտեղ հիմա թուրքեր են ապրում: Հիմա ես Զմարա գիւղը չեմ գնացել, բայց ուսումնասիրել եմ: Այս գիւղի անունը սարքել են Ալթընթաշ եւ այնտեղ ապրում են թուրքական ազգայնականները: Չգիտեմ, երեւի չերթեզներ են: Նրանք օրինակ՝ ֆէյսբուքում էլ եմ գտել, նրանք այս գիւղի խումբ են բացել: Մտել եմ, մէկ-մէկ նայել եմ, բոլորի մէջ տեսել եմ շատ քաղաքականացուածներ: Շատ նացիօնալիստ են: Չգիտեմ, արդեօք դրանք ազգափոխ եղա՞ծ են, թէ՞ գիւղը դատարկուել է, փոխարէնը ուրիշներ են ապրում, այդքանի մասին չգիտեմ:

- *Ոչ էլ ձեր ընտանիքից տեղեկութիւն ունէք, թէ այնտեղ ապրող ազգականներ ունէ՞ք, թէ՞ չունէք:*

- Բոլոր ազգականները, ում որ ես ճանաչում եմ, Ստամբուլ են ապրում:

- Նրանք երբեք իրենք չեն պատմել իրենց անցեալի, գաւառի կեանքի մասին կամ ազգականներից:

- Չէ, ոչ ոք չի պատմել. ասել են «պէտք չի, ի՞նչ էս անելու, որ դուրս ես գնում, ոչ մի բան մի ասա համալսարանում, քո գլխի վրայ գործ էս վերցնելու»:

- Ինչի՞ մասին չպատմէք. այսինքն՝ չպատմէք, որ ձեր պապական կողմը Ջմարայի ց է, թէ՞ չպատմէք, որ ալեւի էք, թէ՞ չպատմէք, որ հայ էք:

- Ընդհանրապէս այս խօսքերին մէջ, քաղաքականութեան մէջ ոչ մի բան մի՛ մտիր, այդ նիւթերի մասին մի՛ խօսիր:

- Ձեր ծնողները ե՞րբ են Ստամբուլ եկել:

- Իմ ծնողները՝ 1970-80ին:

- Յայտնի է, որ գաւառի թուրքերէնը, արեւելքի թուրքերէնը, Անատոլիայի թուրքերէնը Ստամբուլում տարբերում է, յայտնի է, որ դա արեւելքի լեզուն է: Ձեր ծնողների լեզուի մէջ չէ՞ր երեւում, որ նրանք արեւելքից են: Ինչ որ բան պիտի ասէին, չէ՞, թէ ովքե՞ր են, որտեղի՞ց են:

- Իմ հօր լեզուի մէջ երեւում էր, բայց իմ մօր մէջ՝ չէ:

- Հայրիկը դրա համար պրոբլէմ չի՞ ունեցել Ստամբուլում:

- Չէ, հիմա գիտէք ոնց է, օրինակ Ստամբուլում այդպէս էր՝ թաղամասերում նոյն մտածելակերպով մարդիկ էին ապրում, ինչպէս գետտօները կարող ենք ասել, մեծ մասը գաւառներից եկածներ էին, նոյն տարածքում ընդհանրապէս հայերը, քուրդ ալեւիները միասին են ապրում եւ շատ դուրս չեն գալիս:

- Ձեր թաղամասի ապրողները հիմնականում ալեւիներ էին:

- Իմ թաղամասը, որտեղ ես եմ մեծացել, իրենց թուրք ասող մարդիկ էին: Ջեհերդէ մարդիկ են, քեմալիստ: Նրանք չեն սիրում անցեալից խօսել: Բայց հայրս Ստամբուլ նոր եկած ժամանակ ալեւիական թաղամասում էր սկզբից ապրում: Ես փոքր էի, շատ չեմ յիշում այն ժամանակը: Նրանք շատ աղքատ էին եկել այնտեղ, Մեքաստիայի մէջ շատ աղքատ, վատ վիճակի մէջ էին ապրում: Օրինակ՝ Մեքաստիայում քուրդ ալեւի գիւղերում ասֆալտ չեն անում, միայն սիննի թուրքի գիւղերում են սարքում, եւ մեչիդ չկայ մեր գիւղերի մէջ, ալեւի քուրդ գիւղերի մէջ մեչիդ չկայ: Մարդիկ իրենց մէջ ապրում են, խմում են, օդի են սարքում...

- Դուք դա որտեղի՞ց գիտէք, չէ՞ որ չէք եղել այնտեղ:

- Ես Փախիկ գիւղում եղել եմ: Հայրս ու մայրս Փախիկից են Ստամբուլ գնացել: Փախիկը սարերի վրայ է, քուրդ ալեւիներ են ապրում: Քուրդ ալեւիները միշտ լեռներում են, հարթ տեղերում սիննի թուրքեր են ապրում: Այդ գիւղ ես գնացել եմ ինը-տաս տարի առաջ: Արդէն մտածում էի հայ լինելուս մասին: Մէկ առ մէկ հարցրել եմ. մէկը ասել է՝ մենք Դերսիմից ենք եկել, մէկը ասել է՝ մենք Մուշից ենք եկել: Ինչքան ես հասկացել եմ՝ այնտեղ ոնց որ թէ այս փախստականները մի ընդհանուր

գիւղ են կազմել: Հիմա ես չգիտեմ, թե հայրիկիս կամ մայրիկիս պապերը կամ ծնողերը երբ են եկել այդ գիւղ: Այդ գիւղում հիմա միայն եօթանասունվեց ընտանիք կայ եւ ինձ ասում էին, որ 1976ին են գնացել այդ գիւղ: Մայրս էլ նոր է իմացել, որ իր ընտանիքը Վարթոյից է եկել այդ գիւղը, եւ մեր աշիրէթի անունը Գորան է: Ոչ մի թիւ, ոչ մի կոնկրետ բան չկայ, չգիտենք: Հայրիկիս ընտանիքն էլ շատ աղքատ է եկել Ստամբուլ, նրանց ընտանիքի մէջ միայն իմ հայրն է բժիշկ է դարձել:

- *Ձեր պապայւթերի անունները ձեր տանը ասել են, պապերի, պապի հօր անունը:*

- Չէ, ամենամեծերի անունները չգիտեմ: Չէին ասում պապի հօր անունն ի՞նչ է: Ասում էին՝ որբ են մեծացել: Ի՞նչու են որբեր եղել՝ անորոշ պատասխաններ: Ի՞նչու ազգականներ չկան՝ անորոշ պատասխաններ: Բայց պապի անունները գիտեմ, օրինակ՝ մէկ պապուս անունը Հասան է, միւսինը՝ Հիւսէյին է. դրանք ալեւի անուններ են: Բայց ուրիշների անուններ չգիտեմ:

- *Երբ որ ձեր հայրիկը ասում էր, որ ալեւի էք, չէ՞ որ ալեւիները ինչ որ աշիրէթներից են: Դուք ինչ որ մի աշիրէթի հետ կապ ունէ՞իք, կամ աշիրէթական անուն ունէ՞իք ձեր ընտանիքում, թէ՞ ձեր աշիրէթը պարզ չէր:*

- Մայրս գիտէի, որ Գորանի է, իսկ հայրական կողմս... նրանք Քոչգիրի⁵⁸ վրայ էին խօսում շատ, այդպիսի բան եմ լսել:

- *Իսկ Գորանի աշիրէթից ուրիշ մարդիկ Ստամբուլում կա՞ն:*

- Չգիտեմ, երեւի կան, բայց մենք կապ չենք ունեցել:

- *Դա գիտակցուած է՞ եղել, որ կապ չունենաք: Այսինքն՝ ձեր ծնողները յատուկ ուզել են կապեր չպահէ՞ն այդ մարդկանց հետ:*

- Իմ հայրիկը առհասարակ քաղաքական հարցերով չէր զբաղում:

- *Ես ուզում եմ հասկանալ, ի՞նչ է նշանակում քաղաքական հարցերով զբաղուել:*

- Դէ, չէր խօսում այդ մասին, վախենում էր, միայն սոցիալիզմի մասին էին խօսում: Հայրիկս ընդհանրապէս վախկոտ մարդ էր: Ոչ միայն հայ, այլ քուրդ լինել էլ էր վախենում:

- *Ուզում էք ասել, որ սոցիալիստական հայեացքներ ունենալը կամ սոցիալիստների ժողովներին գնալը քաղաքականութեամբ զբաղուել չէր համարւում, իսկ եթէ փորձես իմանալ քո պապը, կամ պապի հայրը ով է եղել՝ դա քաղաքակա՞ն քայլ է:*

- Հիմա Թուրքիայում երիտասարդներն աւելի շատ ինքնութիւններով են հետաքրքրւում, քան սոցիալիզմով: Յամենայն դէպս Ստամբուլում այդպէս է: Դա հիմա աւելի շատ է քաղաքական խնդիր, քան սոցիալիզմը: Հայրիկս ընդհանրապէս վախկոտ մարդ էր: Բայց սոցիալիզմը կամ ազգային ինքնութիւնը՝ դրանք տարբեր վախեր են: Հայ լինելը աւելի վախենալու է, քան սոցիալիստ լինելը: Սոցիալիստների մէջ շատ

ազգայնական թուրքեր կան⁵⁹: Յետոյ էլ իմ հայրիկս սոցիալիստ լինելը ուրիշին չէր պատմում, միայն ընտանիքի մէջ էր պատմում:

- *Բայց հայ լինելը ընտանիքում չէր պատմում:*

- Հա, հօրս շրջապատի մասին ասեմ, ինքը միայն այն ալեւիական թաղամասում է աշխատել եւ ինքը այդ թաղամասը գնացած առաջին բժիշկն է: Միայն ինքն էր, այնտեղ անվճար բոլորին նայում էր: Այնտեղ նոյնիսկ այդ ազգայնական թուրքերի հետ միշտ կռում էին: Նրանք սոցիալիստների հետ կռում էին. նրանց կազմակերպութեան անունը «պարտիզան» էր: Դրա մէջ էր իմ հայրիկս, Բայց ինքը միայն բուժում էր անում, ոչ մի ձայն չէր բարձրացնում, օրինակ՝ չէր գնում ինքը միտինգների մէջ մի բան ասում: Ինքը որ մահացել էր, այդ մարդիկ ասել են, որ ինքը մեզ օգնել է, եկել էին դռօշներով, այդ ժամանակ եմ իմացել, որ ինքը «պարտիզան»ի հետ կապ է ունեցել, ուրիշներից եմ լսել: Թաղման ժամանակ եմ իմացել:

- *Ինձ շատ հետաքրքիր է, որ հայրիկդ մի բանից վախեցել է, Բայց միւս վախենալու բանից քիչ է վախեցել:*

- Նրանց ընտանիքը ընդհանրապէս շատ հետաքրքիր է: Օրինակ՝ իմ հօր եղբայրը ընդհանրապէս *պարանոյի* սահմաններում վախկոտ մարդ էր: Ահաւոր վախենում էր, ամէն ինչից վախենում էր: Պատմում են, որ երբ մի մեքենայ էր գալիս՝ սոսկալի վախենում էր. «այս մեքենան ի՞նչու եկաւ»: Բայց այն տարիներին բոլորին հետեւում էին, այդ թուրք աջակողմեանները բոլորին հետեւում էին: Երեւի այս տարիներից մնացած վախ էր, եւ նրանք էլ այդ *գետտոյի* մէջ էին ապրում: Հիմա նրա երեխաները աւելի հանգիստ են ապրում, Բայց քաղաքական հարցերով ոչ մի խօսք չեն խօսում: Իրենց ալեւի են ներկայացնում:

- *Հիմա եկէք հասկանանք, համարել եւ ներկայացնել՝ դրանք տարբեր բաներ են: Ալեւի համարել, այսինքն՝ իր ներսում իրեն ալեւի զգալ, իսկ ալեւի ներկայացնել՝ ասել, որ ես ալեւի եմ, առանց իրեն ալեւի զգալու:*

- Այո, երկուսն էլ նոյն ժամանակ: Բայց որ հարցնեն նրանց, ես գիտեմ, ալեւիների մասին չեն կարող մի բան ասել կոնկրետ, չգիտեն, թէ ալեւիները ով են, ինչ են: Օրինակ՝ իրանք չգիտեն, որ Դերսիմի ալեւիներն են թաղերէնք Հաթայի ալեւիներ տարբեր ալեւիներ են: Ես այդ մասին գիտեմ, որովհետեւ աւելի շատ եմ հետաքրքրուել այս հարցերի մասին: Ես այս հարցերի մասին մօրս հետ էի գրուցում ամենաշատ: Մայրիկս աւելի քաջ էր: Հայրս ու մայրս բաժանուել են, որովհետեւ նրանք տարբեր բնաւորութիւններ ունեին: Ամուսնանալիս էլ իրար չեն ճանաչել, մայրիկիս ասել են՝ այս մարդը քուրդ ալեւի է, բժիշկ է եւ դու կարող ես նրա հետ ամուսնանալ: Աւելի ուշ են իմացել, որ երկուսն էլ հայ են եղել: Հիմա մայրիկս էլի քաջ է, գնում է միտինգների, գնացել է Դերսիմ, ինքը գնացել է Մուշի Վարթօ հայերի մասին ուսումնասիրելու համար:

- Հիմա ձեր ազգականները ոնց են նայում Ձեզ, որ դուք յանկարծ հայ էք, Արսէն էք եւ եկել էք Ղարաբաղում էք ապրում։ Չէ՞ն վախենում դրանից։

- Չէ, իրենց համար չեն վախենում, իմ մասին էլ բան չեն ասում։ Իմ մօր մայրը ասում էր՝ այնտեղ ի՞նչ ունես, այստեղ մի հատ հարուստ աղջիկ գտնենք, այստեղ ամուսնանաս, այստեղ ապրես։ Իրենք չեն ուզում հայի մասին խօսեն։ Իմ մօր քոյրն էլ ֆրանսիացու հետ ամուսնացաւ։ Թուրքիայում են ապրում, գնում են, գալիս են։ Նրանք միայն մուսուլմանների հետ ամուսնանալուն են դէմ։ Երկու կողմից էլ այդպէս է։ Բայց ընդհանրապէս ծագումի մասին չեն ուզում խօսել։ Ես չեմ խօսել երբեք, ինձ էլ ասել էին ալեւի լինելու մասին մի խօսիր։

- Դուք երիտասարդ տարիներին չէ՞ք հետաքրքրուել, թէ ինչու չպէտք է խօսել։ Ինչու մն է վտանգը, ի՞նչ կը կատարուի, եթէ խօսէք։

- Ճիշտն ասած ես էլ եմ վախկոտ մեծացել այդ ժամանակներում։ Որ այդ դէպքերը եղել էին, Սեբաստիայում մարդկանց վառել էին, ես փոքր էի այդ ժամանակ։ Մենք գիտէինք, որ ալեւիներին են վառել։ Շատ խօսակցութիւններ կային։ Մեր ընտանիքից այդ ժամանակ մի մարդու սպանել են։ Հօրս կողմից մէկին սպանել են Սեբաստիայում։ Ինքը այդ «պարտիզանի» մէջ էր աշխատում որպէս սոցիալիստ։

- Որպէս սոցիալիստ։ Ինքը այնտեղ ալեւի թաղամասում էր ապրում, բայց ինքը սաստիկ գործեր չէր անում, ուղղակի գնում էր մարդկանց հետ զրուցում էր։ Յետոյ ինքը գնացել է Սեբաստիա ընտանիքին այցելելու համար, յետոյ կորել է, ընդհանրապէս ոչ մի տեղեկութիւն չկար։ Բայց բոլորը խօսում էին, որ ժանդարմներն են սպանել։ Յետոյ ոստիկանութիւնը զանգել է նրանց տուն, ասել են ձեր տղան ինքն իրեն կախել է. այդպիսի բան են ասել։ Ուրեմն ճիշտ էր, որ սպանել են ժանդարմները։

- Իսկ Ձեր ազգական երիտասարդները իրենք կասկածներ ունե՞ն իրենց ծնողների հայ լինելու մասին։

- Չէ, նրանք առհասարակ քաղաքականութեամբ չեն զբաղւում։

- Այսինքն՝ դա համարւում է քաղաքականութիւն, եթէ փորձես իմանալ քո պապը, կամ պապի հայրը ով է։ Դա քաղաքական քայլ է։

- Քաղաքական քայլ է եւ թուրքերի մէջ դա միշտ կայ, երիտասարդութեան մէջ։

- Այսինքն՝ եթէ մարդ ուզում է իր ինքնութիւնը իմանալ, դա համարւում է քաղաքական քայլ։

- Հա, նրանք այդպէս են։ Նրանք բոլորը, իմ ազգականները բիզնէսներ ունեն, օրինակ՝ շէնքեր են շինում, շրջապատ ունեն, գործ են անում եւ նոյնիսկ չեն ուզում շրջապատում հասկանան, որ իրենք քուրդ են։ Նրանք քուրդերէն իրար մէջ խօսում են, բայց դրսում այդպիսի բան չեն անում։ Օրինակ՝ քուրդերի դէմ են խօսում, ասում են ինչի էք քրդերէն շարժում

(քրդական մշակոյթով ապրում – Հ.Խ.): Նրանք չեն ուզում նոյնիսկ իրենց մասին մտածեն, որ քուրդ են: Ո՛չ թէ հայ, հայի մասին առհասարակ չեն խօսում, ո՛չ լաւ, ո՛չ վատ: Իրենց որպէս ալեւի են ներկայացնում:

- *Բայց իրականում ձեր կարծիքով իրենց ալեւի չե՞ն գգում՝*

- Չէ: Այդպէս միայն ասում են:

- *Ի՞նչ են գգում, իսլա՞մ են գգում, սիւննի՞ն են գգում՝*

- Չէ, որպէս ալեւի են ներկայացնում, իրենց ալեւի են ասում: Ես, օրինակ, այդպէս չէի գգում Ճիշտն ասած: Ալեւիների մասին գրքեր կարդալուց յետոյ մտածում էի, թէ ո՞վ են ալեւիները, չգիտէի, բացատրութիւն չէի գտնում: Յետոյ երբ որ քրոջս գրածը հօրս պատմածից կարդացի, նայել եմ այդ տարիների համապատասխան իրադարձութիւնները, այդ ժամանակ որոշել եմ, որ հայ եմ:

- *Ձեր մայրը դէ՞մ չէ՞ր, որ դուք ձեզ հայ գգաք՝*

- Չէ, հիմա ինքն էլ է իրեն այդպէս գգում: Եւ իրենց աշիրէթի վրայ՝ Գորան աշիրէթի վրայ ինքը ուսումնասիրել է Վարթոյի մէջ, Գորան աշիրէթը շուտուանից փախած, ալեւիացած հայեր են:

- *Ձեր քո՞յրն էլ իրեն սկսեց հայ համարել՝*

- Իմ քոյրս իր ինքնութեան մասին այդքան արժէք չի տուել. ասում է ինձ համար ամենաառաջինը մարդ լինելն է ազգութիւնից բացի: Ես էլ եմ այդպէս մտածում: Ես, օրինակ, գոռալով չեմ ասում «ես հայ եմ», կամ ես ինչ որ մի բան եմ: Բայց ես համալսարանից, աստրիական դպրոցից հայ ընկերներ ունեմ, եւ դեռ այն ժամանակ, դպրոցում, ես հոգով ինձ ամենամօտիկ հայերին եմ զգացել, չգիտեմ նոյնիսկ ինչու: Այն ժամանակ հայ լինելս չգիտէի: Իսկ դրանից առաջ, երբ դեռ թուրքական դպրոց էի գնում, հայերի հետ երբեք չեմ շփուել: Չգիտէի նոյնիսկ հայեր ապրում են Թուրքիայում, կամ՝ որ հայերը քրիստոնէայ են: Լրիւ մութ էր: Գուցէ դա էր պատճառը, բայց ես մենակ էի մնացել, ընկերներ չունէի, ես համալսարանում ընդհանրապէս ոչ մէկի հետ չէի շփում: Իրաւաբան[ական] ֆակուլտետ եմ սովորել, բայց դասերի համար ընդհանրապէս շատ չէի գնում, տանը սովորում էի, քննութիւնի ժամանակ գնում էի: Մենակ էի փաստօրէն, ես ոչ մէկի հետ խորը չէի կարողանում խօսել այս թեմաներով այս բոլորի մասին: Հիմա համալսարանում ես չէի գնում դասերին, ընկերներ չունէի, բայց քոլեջից մօտիկ ընկեր կար, նրան չէի կարողանում ասել մեր արմատները հայ են կամ ես կասկածում եմ, կամ նրա մասին ուսումնասիրում եմ:

- *Ի՞նչ էք կարծում, եթէ ասէիք ի՞նչ պիտի լինէր՝*

- Չգիտեմ, բայց այդպէս է, այդպէս էի գգում: Մի բան կայ, որ կ'ուզէի պատմել: Ճիշտն ասած, իմանալուց առաջ - որ մենք հայ ենք - ես քրիստոնէութեան մասին կարդում էի, եւ ուզում էի քրիստոնէայ դառնալ: Դեռ չգիտէի հայ լինելս, թուրք չլինելս արդէն գիտէի, ալեւի լինելս չէի հասկանում, եւ քրիստոնէութիւնը ձգում էր, մի տեսակ

համապատասխանում էր իմ փնտրություններին: Չեմ կարողանայ ասել՝ ինչ էի ուզում, ինչու էի ուզում: Աթեիստ էի ճիշտն ասած, հիմա էլ կոնկրետ բան չեմ ասում կրօնի մասին: Գիտեմ միայն, ազնուութեամբ ասեմ, որ հայ լինելս իմանալուց առաջ ուզում էի քրիստոնեայ դառնալ, չգիտեի օրթոդոքս պիտի լինի, պրոտեստանտ, թե՛ կաթոլիկ: Ես շատ գրքեր էի կարդում եւ կարծում եմ ուզում էի քրիստոնեայ դառնալ: Շատ Դոստոևսկի էի կարդում եւ միշտ մտածում էի, թե ինչու ինձ վրայ նրա գրքերը շատ ազդել են: Թուրքերեն էի կարդում, բայց մի ռուսախօս աղջիկ էր թարգմանում, շատ լավ էր թարգմանում: Դոստոևսկու գրքերը շատ էի սիրում, ընդհանրապես ռուսական գրականություն շատ էի սիրում: Ֆրանսիական գրականություն էլ էի կարդում: Երեւի դրա ազդեցութեամբ էր, բայց ես արդեն ինձ թուրքերից շատ հեռու էի գզում: Ես շատ սիրով օտար լեզուներ եմ սովորում, եւ կար մի ժամանակ, որ քուրդերեն եմ սկսել սովորել, յետոյ հայերեն եմ սկսել սովորել: Մինչեւ երեսուն տարեկանս ես թուրքերենի հետ ժամանակ եմ կորցրել, եւ ես թուրք չեմ: Ալեւիների խնդիրն այն է, որ նրանք թուրքերեն են խօսում, արդեն մարդը ստիպուած այդ ազգն է դառնում՝ ինչ լեզուով խօսում է:

- *Դոստոևսկու մօտ քրիստոնեությունը տառապանք է, Դոստոևսկու փիլիսոփայությունը - իր գրքերում - քրիստոնեության մասին՝ տառապանք է եւ հոգեկան ազատագրում միաժամանակ, բոլոր դեպքերում շատ խոր հոգեկան ապրում է, բայց նաեւ տառապանք է: Ինչու Դոստոևսկին ձեզ մղեց քրիստոնեության, դուք ուզու՞մ էիք տառապել:*

- Դոստոևսկին իմ մտածելակերպին շատ էր համապատասխանում: Նրա հերոսները միշտ մարդկանց մէջ են, բայց մենակ են, իրենց մտքերի հետ մենակ են: Երեւի ինքնութեան խնդիրը իմ մէջ մեծ է շատ, ինձ պետք էր հասկանալ՝ ո՞րտե՞ղ ես կարող եմ գտնուել: Այդ ժամանակ մի պահ գնացել եմ Լեհաստան, ընկերուհի ունեի Լեհաստանում, եւ ես նրանց ընտանիքին ասել եմ, որ ուզում եմ քրիստոնեայ դառնալ: Լեհաստանում կաթոլիկ են, ռոման կաթոլիկ, լատին կաթոլիկ եկեղեցի է. եւ այդպէս էլ ես այնտեղ մկրտուել եմ, եւ թուրք եմ ստացել, որ քրիստոնեայ եմ: Արդեն հայութեանս կասկածում էի, բայց դէ այս տեղեկությունները չկար:

- *Դուք ձեր լեհ ընկերուհուն կամ Լեհաստանի ընկերուհուն իշպէ՞ս ներկայացաք, որպէս քուրդ ալեւի՞:*

- Այո, ես նրան այդպէս էի ներկայանում՝ քուրդ ալեւի: Աւելի շատ ալեւի էի ասում: Ես ասում էի ես թուրք չեմ, քուրդ ալեւի էի ասում: Այն ժամանակ ինձ համար այս ազգային հարցերը այնքան էլ կարեւոր չէր: Աւելի շատ հաւատի վրայ էի կենտրոնանում:

- *Կարծում էք, որ այդ խնդիրը հիմա լուծուա՞ծ է:*

- Ես հիմա ազնուութեամբ եթէ ասեմ, Ղարաբաղում շատ հանգիստ եմ գզում, քան թէ Թուրքիայում: Հարիւր տոկոս:

- *Ի՞նչու:*

- Որովհետեւ... ո՞նց ասեմ, ուղղակի այդպէս եմ զգում: Ես միայն հայերի մօտ եմ հարազատ զգում: Օրինակ՝ իմ ամենամօտիկ ընկերը, ում ես ամէն ինչ կարողանայի պատմել, ինքը հայ էր: Ո՛չ քուրդի, ոչ-թուրքի էի կարողանում պատմել, նոյնիսկ ես իմ բարեկամներին չէի կարողանում պատմել: Ես նրան շատ մօտիկ եմ զգացել ինձ, նրա մտածելակերպը... Նրան ամէն ինչ ասել եմ: Իմ ամենամօտիկ ընկերը հայ էր: Ինքն էլ է սեփաստիացի: Սեւան, Ստամբուլում է ապրում: Քրիստոնեայ հայ է, բայց նրանց ընտանիքի մէջ էլ ալեւիներ կան, հայ ալեւիներ: Սեփաստիայում նոյնիսկ նոյն թաղամասում էր ապրում, որտեղ իմ հայրս էր եղել: Հիմա ես եկել եմ Հայաստան, հայերէն սովորել եմ, ինքը բայց քիչ է հայերէն խօսում: Ղարաբաղ է եկել նրա հայրը, ուզում է այնտեղ ապրել:

- Սեւանը ուրեմն ձեր զգացմունքները նոյնպէս հասկանում էր, գիտէր. այսինքն՝ դուք նրան բացատրելու խնդիր չունէիք:

- Այո, այդպէս է, կարող էի նոյնիսկ չխօսել: Յետոյ, ուզում էի Հայաստանը տեսնել, ուզում էի գամ Հայաստան: Մի անգամ որոշել եմ, ձմեռ էր, ինքնաթիռի տոմս եմ առել, յետոյ բայց հրաժարուել եմ, չեմ եկել:

- Այդ առաջի՞ն անգամն էր, ծանօթ չունէի ք Հայաստանում:

- Հայաստանում ծանօթ չունէի, ուղղակի ուզում էի գալ, բայց յետոյ ասել եմ ի՞նչ եմ անում, Հայաստանի մասին ընդհանրապէս տեղեկութիւն չունէի: Բայց միշտ էլ դէպի Հայաստան գալու ցանկութիւն ունէի: Հիմա ես այստեղ եմ:

- Ի՞նչու որոշեցիք գնալ Արցախ: Եթէ հարցս կոռեկտ չի, կարող էք չասել:

- Կինս դարաբաղցի է՝ արցախցի:

- Որտե՞ղ էք ծանօթացել:

- Մենք ինտերնետի միջոցով ենք ծանօթացել, Երեւանում ենք առաջին անգամ իրար հանդիպել. այդպէս է:

- Ղարաբաղում ձեզ որպէս ի՞նչ գիտեն:

- Ղարաբաղում իմ անձնագրի անունով բոլորին ներկայացել եմ, թուրքական անունով: Բոլորը գիտեն, բայց Արմէն են ասում: Ես այդպէս եմ խնդրել:

- Դա որեւէ պրոբլէմ ձեզ համար առաջացնո՞ւմ է ընդհանրապէս: Ձեզնով հետաքրքրու՞մ են:

- Եթէ հետաքրքրուեն՝ ես դա չգիտեմ, 100% կը հետաքրքրուեն: Բայց ինձ ոչինչ չեն ասում: Իմ կնոջ ընտանիքում բոլորն իմ կեանքը գիտեն, նրա բոլոր հարազատները: Մարդիկ ինձ շատ լաւ են վերաբերում, ես բոլորին ասում եմ, բոլոր այդ մարդիկ իմանում են ես Թուրքիայից եմ: Բոլորը բայց Թուրքիայով հետաքրքրում են, հարցնում են, թէ հայերի հանդէպ ոնց են վերաբերում:

- Ղարաբաղում որեւէ մէկը հասկացա՞ւ ալեւին ինչ է:

- Դրա մասին շատ չեմ խօսել՝ ալելիների մասին, ասելի շատ կնոջս հետ եմ խօսել: Նրան պատմում եմ միշտ ալելիների ու հայերի կապերի մասին: Շատ նման մշակոյթ կայ: Ալելիների մէջ ազատութիւն կայ, մշակոյթով շատ են հետաքրքրուած, նոյնը Արցախում է: Ինձ համար բոլորովին դժուար չի Արցախում, շատ հարագատ եմ ինձ զգում, շատ հանգիստ: Ընկերներ ունեմ: Արդէն Ղարաբաղի բարբառով համարեա ինչ որ ասում են՝ հասկանում եմ: Շուշիում եմ ապրում. ռուսերէն էլ շատ եմ սովորել:

- *Թուրքիա հիմա որ գնում էք, ձեր միջոցով հետաքրքրու՞մ են Հայաստանը ինչ, Ղարաբաղը ի՞նչ է, ձեզ հարցեր տալի՞ս են:*

- Այո, իմ ազգականներուն մէջ լինում է, բայց շատ մարդկանց հետ ես չեմ շփում: Ես այնտեղ, Ճիշտն ասած, շատ ընկերներ չունէի, մի տեսակ ես չէի վստահում. երեւի լաւ բան չէ ինչ ես անում էի, որ ընկերներ չունէի:

- *Ի՞նչու որոշեցիք Ձեզ Արմէն կոչել: Որովհետեւ «Արմէն» հա՞յ է նշանակում:*

- Էդ էլ կապ ունի Ճիշտն ասած, բայց այդ «արմ» արմատով անունները ինձ դուր են գալիս, որովհետեւ արեւ են նշանակում:

**«ՏԵՍԱԿ ՄԸ ԹԱՔՆՈՒԱԾ Կ’ԱՊՐԷԻՆ ՀԱՅԵՐԸ.
ԻՐԻՇԻ ԹԷ ՉԻԿԱՆՔ».
ՍԱՐԳԻՍ ԷՐՔՈԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ**

Սարգիսը Ստամբուլում է ծնունդ, 1954ին, Կեսարիայի քուրդ-ալեւիական գիւղերից մէկից իր գերդաստանի 1951ին Ստամբուլ տեղափոխուելուց երեք տարի յետոյ:

Չրոյցը ընթացաւ հայերէնով, 2011 թուին, Ստամբուլում:

- Մենք քիչ մը մեծ ընտանիք ենք, երկու հարիւր, երեք հարիւր հոգի կ’ելլայ, շատ պատմեմ՝ գլուխսիդ կը խառնեմ: Հիմա ասանկ քիչ պատկերներ ցոյց տամ ձեզի: Ասի Բոզօն է, պապս, ինքն էլ Սարգիս էր, ջարդերէն [1915ի ջարդերը] ետքը մեր ընտանիքի հաւաքողն էր [ջարդերի ժամանակ կենդանի մնացած եւ տարբեր վայրերում յայտնուած ընտանիքի անդամներին] եւ հիմա, կրնամ ըսել, մեր նոր տոհմի հիմնադիրը: ... Ասոնք քուրդեր են, մերին քօքը (արմատը – Հ.Խ.) ալեւի գիւղերուն կապուած է եւ քուրդերու հետ շատ լաւ, սերտ յարաբերութիւններ ունինք: Ասի հայրս է, ասի մեր գիւղերուն ալեւի՝ դեղէ կ’ըսենք ասոնց: Մեր գիւղը ալեւի են, բայց արեւիստ են, եթէ ճիշտը խօսենք:

- Ո՞րն էր ձեր գիւղը:

- Քըրքըսըրաք: Կեսարիայի գիւղերէն է: Ես ինքս ինձի կեսարացի կը սեպեմ: Մերին ալեւի գիւղէն՝ Քըսքըսըրաքէն պատմութիւն մը կայ, կը պատմեմ. հօրաքոյրս փախցուցեր են, անկէ էսի մերիները գիւղէն խրտչեր են արդէն եւ աւելի ուրիշ նահանգները՝ գիւղէն աւելի մեծ նահանգ իջած են, ետքը հոնէն Իստամբուլ գաղթեր են: Ասի Փնար Բաշիէն Իստամբուլ գաղթելու թուականի իրանց պատկերն է, որ իրանք ամէնը միասին իրանց պատկերը քաշել են: Պապայիս անուն քուրդ Յակոբ կ’ըսէին Իստամբուլ, քանի որ քուրդի գիւղէն եկած էր, քուրդերէն գիտէր:

- Հիմա լսենք Սարգիս Էրքոլի կեանքի պատմութիւնը:

- Իմ մօտ արմատներս ըսեմ՝ գիւրունցի եմ, Մեքաստիա կը գտնուի Գիւրունը⁶⁰: Աւելի հին ժամանակները երթանք՝ զէյթունցի ենք: Իմին դեղէս, որ Բոզօ կ’ըսենկոր, Սարգիս է անունը, անոր հայրիկն ալ Յակոբ կ’ըսեն: Ինքը Գիւրունում կը բնակիկոր, իրեն մեծ հայրիկն ալ զէյթունցի է, Ջէյթունէն Գիւրուն գաղթեր են, թուականները ես շատ ճիշտ չեմ կրնար ըսել, հաւանաբար 90ական՝ Ջէյթունի կոտորածների ատեն Գիւրուն գաղթած են: Գիւրունի մեջ, իրեն մեծ հայրիկը, որ Յակոբ է անունը, Խաչիկ եւ Վարդէառ անունով եղբայրներ ալ ունի: Եւ դեղէիս հայրիկը Յակոբը կին մըն ալ ունի, իրեն կինը դեղէիս մայրիկը կը մահանակոր,

ուրիշ կին կ'առնի: Դեղէն՝ Սարգիսը միայն տղան ինքն է, միւսները աղջիկ են, Անուշ կար, Ռաբէլ կար, Աղանի կար, Մայրամ կար, մէյ մըն ալ երեք հատ աղջիկ ունեցեր է մեծ հայրիկիս մաման, անոնք մահացել են: Արդէն մեծ հայրիկիս հայրիկը՝ Յակոբը Գիւրունին մէջ, Գիւրունէն դուրսը Բարսակ Դերէսը ըստած տեղ մը կայ, բարսակ՝ աղիք կը նշանակի, Բարսակ Դերէսը կը սպանենկոր, կը նետենկոր գետը, եւ իրեն ընտանիքէն ոչ մէկը չէ մնացեր: Կարծեմ մի հատ հօրեղբօր տղայ մը մնացեր է: Ասիկա 1915ին: Մեծ հայրիկս բայց, Սարգիսը զինուոր էր, բանակը կը ծառայէրկոր ադ միջոցին: Իր հայրը, մայրը, հօրեղբայրները, ամէնը կը սպանենկոր: Իրեն մայրը աւելի առաջ մահացած է, իրեն խորթ մայրն է արդէն ան ժամանակներուն, որ կը սպանեն: Ինքը զինուորէն կը վերադառնակոր, եօթը տարի բանակին ծառայեր է արդէն, բաւական տեղեր պտտել է, Աղանայի կողմերը ճամփայ շիներ են, Հալէպ գացեր է, Հալէպ բանակը ծառայեր է, վերջը եկել է Գիւրուն եւ տեսել է, որ իրեն ազգականները ոչ մէկը չէ մնացել: Միայն հօրեղբօր տղան կարծեմ կար: Ինքը քալայջը է, այսինքն՝ ամանները անագապատում կ'ընէրկոր: Արդէն իրեն տեղի անունը քալայջի Բոգօ էր եւ տեղին բնակիչները քալայջի Բոգօ կ'ըսէին, մեզին ծանօթացնողները Քալայիջէ Բոգոյին թոռերն են կ'ըսեն, անանկ կ'ըսեն: Մեծ հայրիկիս ալ 'Բոգօ' կ'ըսէին շէկ ըլլալու համար: Բոգօն կու գակոր գիւղ եւ կը տեսնայ, որ իր ազգականներէն ոչ մէկը չիկայ գիւղին մէջտեղը: Ինքը իրեն արհեստանոցը կ'երթակոր, արհեստանոցը իրեն աշկերտը կայ, աշկերտին վարպետն է դեղէն: Աշկերտը անոր ձեռքը կը համբուրէկոր, վարպետ, կ'ըսէկոր, ձեզմէ ոչ մէկը չէ մնացած Գիւրունին մէջ, միայն քոյրդ կայ, ան ալ Աւշէն գացած է: Դեղէն կ'ըսէ որ հիւրասիրեմ քեզի կ'ըսէկոր: Լաւ, տղաս,- կ'ըսէկոր, բայց ի՞նչ ընէ, դեղէն կը կասկածիկոր, որ մահափորձ կրնայ պատահի, ինքը կը վախնակոր, եւ ալ մինչեւ առաւօտ չէ սպասեր, լաւ կ'ըսէ, բայց կ'եսգիշերին ճամփայ կ'ելլակոր, Աւշէն կ'երթակոր: Աւշէնը Մարաշ քաղաքին մէկ նահանգն է: Գիւղաքաղաք ըսեմ: Աւշէն կ'երթակոր, իրեն քոյրը կը գտնակոր: Քոյրը Նազիրէն է, որ Աղանի էր [մինչեւ իսլամանալը]: Ամուսնացած է Էրքէշին (Օրէշ) հետ, Էրքէշին երրորդ կինն է արդէն եւ իսլամացած, Աղանիէն Նազիրէ դարձած: Եւ իրեն պատմութիւնը արդէն Ներգիսը գրեթէ ամէնը պատմեց⁶¹: Իրեն քրոջը քովը կ'երթակոր, քոյրը ամենափոքրն է արդէն: Դեղէն Աւշէն արտերը կ'աշխատի ան ժամանակները, գիշերը կ'աշխատի, որովհետեւ լոյս ժամերուն Աւշէնի մէջ կենալը վտանգաւոր է: Կրնան սպանել: Ինքը հոն արտերը կ'աշխատիկոր: Աւշէնում ուրիշ հայեր չիկար ան ժամանակ: Եւ Եուսուֆ օնքաշը կայ, Եուսուֆ օնքաշը [տասնապետ] Քըրքըսրաք գիւղին զօրաւոր անձերէն մէկն է, որուն կինը Նազիրէին կ'եսարին հետ մօրաքրոջ աղջիկներ են, կ'ըսէ որ «աս տղան ո՞վ է»: «Անէրձագս է», կ'ըսէ Էրքէշը: «Ի՞նչ գործ ունի աստեղը, հոս մի՛ պահէք,- կ'ըսէ,- վտանգաւոր

կրնայ ըլլալ, կրնան սպանիլ: Ես ասիկա առնիմ տանեմ Քրքքըսրաքին մէջ, մենք անտեղը 45 հատ հայ կը պահինքկոր, աս ալ տանիմ մեր գիւղին մէջ կը պահիմ»: Քրքքըսրաքը Կեսարիոյ մը գիւղն է եւ լեռներուն վրայ է: Ես գացած եմ, 2000 թուին գացած եմ, ամենավերջին գիւղն է եւ քարերուն մէջ գիւղ մըն է: Քուրդերը կ'ապրինկոր, ալեւի քուրդերը կ'ապրինկոր անտեղը: Եուսուֆ օնքաշին ալ արդէն ալեւի քուրդ է, եւ կ'ըսէ «տուէք ինձ»: Մեծ հայրիկս Քրքքըսրաք կ'երթակոր: Քրքքըսրաքին մէջին գիւղի հայերուն պատմութիւնը սապէս է. Քրքքըսրաքը լեռներուն վրայ գիւղ մըն է, անտեղը քարայրի մէջ հայերը ապրստանած են եւ մեզմէ առաջ Պօղոս անունով մէկը կայ, որ քիչ մը Պետոյին պատկերն է, Պետոյին հայրն է: Պետօն ետքը դեղէիս հետ շատ մտերիմ եղաւ, մենք անոր հօրեղբայր կ'ընդունենք: Ան ալ ծագումով գիւրունցի է, աւելի առաջաց Պօղոս դեղէն Քրքքըսրաք քարայրին մէջ ապրստանէր են, իրեն տղան կայ Պետօն, մէյմ'ալ Լեւոն անունով մէկը կայ, մէկ հատ ալ մէկը կայ, որուն անունը մենք չենք գիտեր, չորս հոգի են եղել առաջներ, բոլորը՝ Գիւրունէն: Քրքքըսրաք ապրստանել են քարայրին մէջ, քարայրին՝ մեր քուրդերուն հարցնէքնէ, անունն ալ Փուխուս կ'ըսեն, անունը Փուխուս ըսելը «Պօղոսին քարայր» ըսել է քրդերէն, Փուխուսը Պօղոսն է: Հիմա Փուխուսը որ ըսեսնէ, քեզի ադ տեղը կը ցուցնեն: Գիւղէն, ես գացի տեսայ, մէկ ու կէս ժամ քալելով, այսինքն՝ մերին գիւղաքաղաքէն ահագին հեռու է, ամենավերջին գիւղն է, անկէ ալ քալելով մէկուկէս ժամ կ'երթասկոր: Ադ ժամանակ տասնչորս հատ հայր ադ քարայրը ապրստանել են, մէկերը տեսել է, որ աստեղը բան մը կայ, որովհետեւ ոչխարները առանց կաթի կը մնանկոր, մէկը անոնց կը կրէկոր, անոնք անօթի կը մնան: Ապրստանածները գիշերները գաղտնի կ'ելնանկոր, քանի մը ոչխար կը կրենկոր, անոր կաթով կը սնուցանեն: Գիւղացիները՝ քանի մը հատ, աս բանը նշմարել են, եւ կը բռնենկոր, որ հայեր կան աստեղը: Վերջը կ'ըսենկոր, որ «դուք ո՞վ էք, ի՞նչ էք»: Աս միջոցին մեծ հայրիկս չէր գացեր դեռ գիւղ, ասի աւելի առաջուայ պատմութիւն է, եւ մեր գիւղացիները՝ քրքքըսրաքիները, երկու տարի ասոնց կը պահենկոր: Եուսուֆ օնքաշին, որ այն ատեն գիւղին մուխթարն (գիւղապետ – Հ.Խ.) էր, կ'ըսէ որ մենք գիւղին ծայրամասը ձեզի ժամ⁶² պիտի ձգենք, դուք պիտի գաք պիտի առնիք: Գիշերները կ'ելլանկոր եւ իրենց սնունդները կ'առնին կը տանենկոր եւ անոնք մերիննու «մարիէ շաւէր» կ'ըսեն, «գիշերուան մարդ» այսինքն, քանի որ գիշերը կ'ելլանկոր: «Մարիէ շաւէր» կ'ըսեն մերիններուն: Հիմա երբ որ մեծ հայրիկս էդ օնքաշիին հետ կը ծանօթանակոր, Եուսուֆ օնքաշին մեծ հայրիկս կ'առնիկոր, կը տանիկոր գիւղ: Ադ մերինները քարայրէն Էլած են արդէն, քարայրին աւելի վերին մասերը կամաց-կամաց տեղաւորուիլ սկսան, եւ մեծ հայրիկս անագ կ'առնէկոր, եւ նեշաղըր, նեշաղըրը ամունիում քլորիդ է, անագապատած ատենը նեշաղիւր կը գործածես: Գիւղացիները ամանները կը բերենկոր եւ

ինքը անագ կը պատկեր անոնց, դրամ կ'առնէ եւ Եուսուֆ օնքաշին իրեն պարտքն ալ կը վճարիկոր, եւ կ'ըլլայ որ իմին մեծ հայրիկս քրքրարաքցի է: Հոն տեղը կը սկսիկոր, կը ջանակոր կամաց-կամաց ազգականները հաւաքել: Հիմա՝ քանի որ դեղէն այլեւս քրքրարաքցի եղաւ, հիմա հայ ընտանիքները, իրեն ազգականները հաւաքելու կը ջանայ: Առաջ քուրդ աղջկայ մը կը սիրէկոր, քուրդ աղջիկ մը առնել կ'ուզէկոր: Եուսուֆ օնքաշին կ'ըսէ քի, «Բոգօ, - կ'ըսէկոր, (Բոգօ կ'ըսեն, քանի որ շէկ էր, արդէն բոլորը իրեն Բոգօ կ'ըսեն), - մենք քեզի հայ ըլլաս ըսելով հոս պահեցինք, եթէ քուրդի հետ ամուսնանաս, քուրդ ալ չես ըլլար, աս ալ մեր նպատակին հակառակ բան մըն է կ'ըսէկոր, եկուր դուն հայ աղջկայ մը հետ ամուսնացիր»: Հաւանաբար ան թուականներուն այլեւս Մուդրոսի Պայմանագիրը⁶³ եղած էր, 1918 թուականները պիտի ըլլային, քանի որ հայու ընտանիքները հաւաքելու աշխատութիւնները աւելի ազատ սկսած են ադ միջոցին: Քերերի ըսած գիւղ մը կայ, Քերերին Մարաշին մէկ գիւղաքաղաքն է, քուրդի գիւղ է, անտեղէն կ'ըսեն որ անտեղը Պայծառ անունով աղջիկ մը կայ, արի քեզի առնենք: Չեն տարկոր մեծ մայրիկս, կ'ըսեն, որ տալու համար դուք ալ աղջիկ մը տուէք (քրիստոնէայ հայ աղջիկների մեծ պակաս կար, քանի որ կենդանի մնացած, փրկուած աղջիկներին սովորաբար սուննի քրդերն ու թուրքերը իսլամացնում եւ տանում էին որպէս հերթական կին - Շ.Խ.): Մերիններուն՝ Պետոյին քովը աղջիկ մը կայ՝ Մարիցան: Մարիցան Գիքորին հետ կ'ամուսնացնենկոր, մեծ մայրիկիս եղբոր հետ: Մէկ աղջիկ կու տանկոր, եւ անոր վրայ մեծ հայրիկս եայայիս հետ կ'ամուսնանակոր, Պայծառին հետ: Ատանկ պստիկ մանրամասնութիւն մը: Ադ միջոցին Գիքորին հայրիկը Քերերին մէջ ջաղացպան է, իմ աստեղ քուրդ ազգական ունենալու օգուտը պիտի ըսեմ: Պայծառ եայայիս հայրիկը կը մեռնիկոր, ջաղացպան էին իրենք հոն, եւ մեծ հայրիկս կ'ուզէրկոր, որ իրեն աներձագը նոյնպէս այլեւս գիւղ՝ Քրքրարաք բերէ: Քանի որ ինքը եայայիս հետ ամուսնացաւ, իրեն աներձագն էլ Քերերիին մէջ ջաղացպան էր, Քրքրարաք բերել կ'ուզէկոր, որովհետեւ Գիքորին հայրիկը մահացած էր: Բայց այդ Քերերին գիւղին աղան չթողներկոր, որ էրթայ եւ կ'ըսէրկոր, որ 15000 լիրա դու պարտական ես ընձի: Կրնայ ըլլալ, որ թիւը սխալ ըսեմ, ինչ որ է՝ «պարտք ես», կ'ըսէ: Անոր վրայ դեղէն կ'երթակոր Քերերին, կ'ըսէկոր աղային, Գիքորը ազատ ձգէ, Քրքրարաք պիտի տանիմ, ետքը կը վճարէ: Չի տար: Անոր վրայ քուրդ ազգականը՝ Շուքրէ Էֆենդին կ'առնէկոր, կ'երթայ: Շուքրէ Էֆենդին իր իսլամացած քրոջը՝ Նազրիէի տեգրն է, ամուսնու եղբայրը: Ան ալ Դէր Զօրէն հայ աղջիկ մը եւ իր մայրը բերած էր, աղջիկը իսլամացրած եւ իրեն որերորդ կինը ըրած էր: Շուքրէ Էֆենդին հետ ազգական են եւ շփումը միշտ կայ: Շուքրէ Էֆենդին հօգօ մարդ է: Շուքրէ Էֆենդին հետ գիւղը կ'երթանկոր, Շուքրէ Էֆենդին կ'ըսէ որ, առ աս 15000 լիրան, մեր մուրհակը տուր եւ մենք կ'առնենք կ'երթանք:

Աս ալ՝ «կորսունցուցի, չիկայ»: Շուքրէ Էֆենդին կ'ըսէկոր, որ աստեղ քո գիւղդ է, ես քեզի բան մը չեմ ըներ հիմա, բայց աս գիւղէն դուրս չես կրնար Էլլալ, իմանաս: Էս մուրհակը որկորսունցած է, թուղթին վրայ կը գրէկոր՝ 15000ը ես յանձնեցի, եւ անոր վրայ ստորագրութիւնը կ'առնէկոր եւ իրեն աներձագը կը վերցնէկոր: Աս ձեռով մեծ հայրիկս Քըրքըսըսաքի մէջ ազգական ընտանիք ունեցաւ: Ան միջոցին, ժամանակների սխալութիւն կրնայ ըլլալ, մեծ հայրիկս կ'իմանակոր, որ միւս քոյրն ալ՝ Անուշը, փրկուած է եւ Անթէպն է: Վերջը կ'իմանանք, որ մեծ հայրիկս՝ Մարգիսն է փրկուել, Ադաւնին, որ ինքը Նազիմիէն է, միւս քոյրը՝ Անուշը, Ռաքէլը, որ Բրազիլն է, եւ Մայրամ կայ, ան ալ պիտի ըսեմ, Ֆրանսիա է: Հիմա Այնթապէն կ'իմանակոր Անուշը որ գիւղում է:

Անուշին պատմութիւնը պատմեմ հիմա ձեզի: 1915ին Անուշը ամուսնացած էր, երկու զաւակ ուներ, լեբլեբիջէներու Սեդրակ եղած են, մէկուն հետ ամուսնացեր է եւ պրոտեստան են անոնք՝ բողոքական են: Իրենք դեռ աքսորի ճամփան չելած ամուսինը սպանուած էր արդէն, երկու զաւակ եւ աներհայրը (աները – Հ.Խ.) կայ, ուրիշ մէկը չիկար: Գիւրունէն Անուշը կ'Էլլակոր ճամփայ, աքսորի ճամփան է, պապան՝ աներհայրը կը մահանակոր, կը հիւրնդնայ, կը մահանակոր: Երկու զաւակ ունի, մէկը շատ ծանր կը հիւրնդնակոր, եւ կամուրջի մը ոտքին տակը շուք[ը] կը ձգէկոր, որ գոնէ չմահանայ, գուցէ մէկը առնէ, ազատէ: Ինչ կ'ըլլայ չենք գիտերկոր կ'ըսէկոր, թերեւս հիմա մեռած է, մէկու մը իսլամացած է, ինչ, չենք գիտեր: Միւս տղան ալ ճամփու գացած ատենը տեղ մը ջուր խմելու կը դնիկոր, ժանդարմը եւ ուրիշ մէկը հրացանի թուրովը կը զարկէկոր եւ կը մեռցնէկոր: Ան ալ կը մեռնէկոր, անոր վրան քիչ մը հող կը նետէկոր, ան միջոցին շուները կու գանկոր վրան, բզիկ-բզիկ կ'ընենկոր իրեն զաւակը, եւ ան միջոցին հորաքոյրը կը մարիկոր: Առանձին մնացեր է արդէն, կը մարիկոր եւ ինքը ասթմա ուներ՝ Անուշը, եւ գիտէ՞ք, վերջը ասթմա հիւանդութիւնէն կ'ազատի եւ ասթմա չունենարկոր անկէ վերջ: Վերջը երկու զաւակը մահացաւ, իմ քեռակինէս իմացած եմ ես, եւ Անուշը կ'ըսէր, որ մէջս պարպուեցաւ կ'ըսէկոր, եւ անանկ կը հետեւցնէ որ ասթման այդ ծանր ապրումէն վերացաւ: Անկէ վերջը ան ալ զաւակ չունեցաւ այլեւս: Երբ որ մեծ հայրիկս կ'իմանակոր, որ Անուշը Այնթափն է, Այնթափէն իրեն քոյրը ձեռով մը իրեն քովը կը բերէկոր: Ան միջոցին գիւղին մէջը ապաստանած Մատօն՝ Մարտիրոսը կայ, կ'ամուսնացնենկոր եւ տուն կ'ըլլանկոր: Բայց Անուշը զաւակ չունենարկոր: Իմին մեծ հայրիկս քանի հատ զաւակ ունեցած է, Պայծառի հետ ամուսնացած է, քանի հատ զաւակ ունեցած է՝ Յակոբ, Պետրոս, Մարգիս, Արեգնազ՝ Արեգ, Սիրանուշ, Մարգրիտ, Նիշան, Էօթ հատ զաւակ ունեցած է, երեք հատ ալ մեռած է ադ միջոցին: Ինքը ուրեմն Էօթ հատ զաւակ ունեցաւ, բայց իրեն քոյրը զաւակ չունի: Անուշը զաւակ չունենալուն համար Մարգիսը իրեն որդեգրեցին: Մերին մականունը

Էրբով է, Մարտիրոսի մականունը Օֆլազ է: Հիմա մենք հորեղբոր զաւակներ ունինք, որինիս ազգանունը Օֆլազ է, Մինասը: Մէկ հատ մըն ալ ուրիշ որդեգրած աղջիկ մը կ'առնին, Նուարդն է: Նուարդն ալ որուն աղջիկն է՝ Պետոյին աղջիկն է, գիւրունցի, մտերիմ են, ուղղակի մի քարանձաւում միասին թաքնուած, ապրստանած են: Պետոյին մէկ աղջիկը՝ Նուարդը Անուշին որդեգրած է եւ Նուարդը Արժանթին կ'ապրի արդէն: Ամէնոնց հաւաքեցին, իրենք ընտանիք կազմեցին, որչափ որ ազգական ունէինք՝ կարելին եղածին չափ գիւղ կը հաւաքէինկոր: Ինքը դեռ անագապատում կ'անէրկոր, ադ միջոցին լաւ վիճակին մէջ էր արդէն, գիւղին վիճակին նայելով լաւ վիճակին մէջ էր: Գիւղերին մէջ անագութիւն նորէն կ'ընէկոր եւ լաւ կ'ապրինկոր, եւ ամէնէն մեծ տուն մը ունին, առջեւին մասը մերոնք կ'ապրէինկոր, ետեւին մասը իրեն աներձագը եւ իրեն շառաւիղները կ'ապրէինկոր: Ամէնուն ալ գործը լաւ է: Աս էլ ասեմ՝ սեփական տուն չէր: Մէկ տարի սա տունին մէջ, մէկ տարի միւս տունին մէջ ապրել են ասանկ: Գործերնին լաւ էր, եւ մեծ հայրիկս՝ Սարգիս դեղէս օր մը սեփական տուն մը ունեցեր ուզեր է, եւ մեր գիւղացիներէն մէկը ըսեր է, որ Բոզօ, Եկուր աստեղը քեզի տուն մը շինէ: Դեղէս ալ շատ սիրով ուզեցել է սանկ տեղը տուն մը ունենայ, եւ մէկուն պատուէր տուեր է, կոտորուած ծառեր, մաքրուած ծառեր առեր է... Տախտակ, փայտեր առեր է, փայտը վրայ-վրայէ շարեր է: Պօղոս դեղէն ըսեր է «աս ի՞նչ է, Բոզօ»: «Պօղոս,- ըսեր է,- ինքզինքս տուն պիտի սարքեմ»: Քանի մը օր անցել է, դեղէս կ'ասէ, որ փայտերը չիկայ: Պօղոս դեղէն անոնք ամէնը գիւղերին հեռագիրը տուեր են, սիւները դնող մարդեր եկեր են, որ առէք, ձմեռը վառէք, ձրի տուեր է: Դեղէս Պօղոսին՝ «փայտը ի՞նչ եղաւ»: Տուի,- ըսեր է: Ի՞նչու տուեր ես դուն: Ըսաւ քի, «Բոզօ, մենք հոս բնակուելու՝ եկանք, բնաւ չէ: Մենք պիտի էրթանք աստեղէն, ի՞նչ գործ ունինք մենք աստեղ» ըսել է: Բայց Եկուր նայէ, որ Պօղոսը մահացաւ, իրեն գերեզմանը հոն է հիմա: Ինչ որ է՝ կ'ապրէին: Աս միջոցին կ'իմանանկոր, որ մէկ քոյրն ալ Բրազիլն է: Ռաքէլն է ան: Ռաքէլն ալ Բրազիլ կ'եսարիացի Մինաս անունով մէկուն հետ ամուսնացած է: Մերիներուն լուր կու տայ, որ եկէք, ես զաւակ չունիմ, շատ լաւ վիճակի մէջ ենք, մերիներն ալ կ'ըսեն, որ չէ, մենք շատ լաւ վիճակին մէջ ենք, լաւ կ'ապրինքկոր, չեն էրթարկոր: Անտեղը մեծ հայրիկիս հորեղբորը տղան Խաչերը կար, անիկա որդեգրեր են Բրազիլին մէջ: Մեծ հայրիկս մէկ քոյր մըն ալ ունի՝ Մայրամը: Գիւրունը ամուսնացած է եղեր եւ մէկ աղջիկ է ունէր եղեր: Իստամբուլ կու գալկոր, ան միջոցին Քըրքըսըրաք նամակ կը գրենկոր, որ աղբար, քիչ մը ինձի օգնէ, ես Ֆրանսիա պիտի էրթամ: Բայց հայրիկս կ'ըսէկոր, որ ես ինչպէ՞ս օգնեմ քեզի, մենք մեր ընտանիքը դժուար կը պահենքկոր: Անի կը վշտանայ, իրեն աղջիկը ֆրանսիացի սպայի մը հետ կ'ամուսնանայ եւ Մարսիլիա կ'երթակոր, եւ բնաւ լուր չունինք անոնցմէ:

Երբ որ աս ժամանակներուն մերինները կամաց-կամաց կը հաւաքուինկոր, Թուրքիոյ մէջ 1918 թուին էր, որ հայերը քիչ մը ընտանիք կազմել սկսան: 1923էն վերջը այլեւս անշափ հանգիստ օրեր չէր, ժանդարմները գիւղերը կը կոխէին՝ հայերին գտնան: Օր մը մերին գիւղը հարիւրապետ մը կ'իմանակոր, որ հայ կայ, գիւղին մէջ մէկը կը մատնէկոր, որ հայ կայ: Մերինները եթէ իմանան, գիւղացիները եթէ իմանան, որ ժանդարմ պիտի գայ, անոնք անմիջապէս մերին պատիկները իրենց երեխաների մէջ կը խառնեն եղեր, մեծերն ալ հետեւի ախոռներուն մէջ կը պահեն եղեր: Բայց անանկ մը եղեր է, որ չեն կրցեր պահել եւ մերին բոլոր հայերը գտեր են եւ անոնց հետ ալ 40 հատ քուրդ բանակէն փախածներ գտեր են: Անոնց ամէնը մէկէն սենեակի մէջ կը հաւաքինկոր: Հարիւրապետը Եուսուֆ օնբաշիին կ'ըսէկոր, որ պիտի տանեմ աս հայերը եւ ան կ'ըսէ, որ չեմ տար, ինչ կ'ուզեսկոր ըրէ ինձի: Չէ, պիտի տանեմ, չէ, չեմ տայ,- եւ հարիւրապետին 100 մէջիղի կու տակոր: Օնբաշին մէկ մը կը տեսնակոր գիւղին մէջ, որ ադ մատնիչ մարդը զինուորէն փախած մարդ մըն է, պիտի տանէին անիկա: Աս ալ կ'ըսէկոր «ինձի մի տանէ, կը տանես, որ կիներս հայերուն մնայ»: Վերջը սա օնբաշին անկէ տասը մէջիղիէ կ'առնէկոր, բանակէն փախած 40 քուրդերէն օրէն ((որից – Հ.Խ.) երկուական, օրէն հինգ մէջիղիէ կ'առնէկոր, հարիւր մէջիղիէն ետ առած կ'ըլլակոր: Հայերէն բան մը չ'առնէրկոր, հայերը փող չունին արդէն, միայն քուրդերէն կ'առնէր: Ասանկ պատմութիւն մը կայ մերին գիւղին մէջ:

Հիմա հետաքրքիր քանի մը պատմութիւն պատմեմ: Աս Լեւոն կայ, կը յիշէ ք, քարայրին մէջ: Լեւոնը մէկու մը սպանութիւնէն լուր կ'ունենակոր, ականատես կ'ըլլակոր աս սպանութեան: Դատաւարութիւն պիտի ըլլայ, կայմակամը Լեւոնը կ'ըսէ, որ վկայութիւն մի՛ ընէր: Լեւոնը կ'ըսէ, որ ինչ ճիշտն է՝ ան ալ կ'ըսեմ, եւ դատաւարութիւնէն առաջ կը սպանեն Լեւոնը: Անցեալներս մէկը ինձի զանգեց, որ դուն ասանկ պատմութիւն կ'ընեսկոր եղեր, եւ սպանողին թոռն է աս զանգողը: Քուրդ է. մերին քուրդերէն է, ալեւի քուրդ են մերինները, քուրմանջի կը խօսին: Ադ սպանողին անունն ալ Մեհմէդ Քահիյա է: Անոր թոռը ինձի զանգեց, որ «դուն կը գրես որ ասանկ բան մը կայ: Իմին դեղէս շատ դեմոկրատ մարդ մըն էր,- կըսէ,- հայերուն շատ կը սիրէր, չէր սպանէր»: Ասի որ եանի ես հիմա գրելու բան մը չունիմ, բայց եթէ գրեմ, իմին տեսանկիւնս ալ կը գրեմ, քուկինս ալ կը գրեմ, բայց մերին գիւղացիներուն արժէքը չ'իջեցներ ասիկա, մեր գիւղացիները շատ յարգի մարդեր են, որովհետեւ մենք ինչ որ ծագում ունինք, անոնց կը պատկինք (պարտինք – Հ.Խ.):

Լաւ մարդիկ են, բայց դարձեալ պատմութիւններ կը պատահէին: Ես Մայրամ հօրաքոյր մը ունիմ ըսի: Մայրամ հօրաքոյրս շատ աղուոր աղջիկ մը եղեր է, տասնհինգ-տասնվեց տարեկան, մեր գիւղին քուրդերէն մէկը կը փախցնէկոր անիկա: Մեծ հայրիկս, հօրաքոյրս, մեծ մայրիկս,

հայրիկս, մեկ հորեղբայրս եւ հոպարս չիկան տունը, ուրիշ տեղ են, միայն կիները կան՝ հորաքոյրս կայ, մեծ մայրիկս կայ, կարծեմ Անուշ հորաքոյրս ալ եղեր է, եւ մէյ մըն ալ ծերերը կան, Մատո դեղէն կայ, որ անիկա կտոր կը հիւսէ, որոնցմէ շալուար կը սարքիս, տասներկու հոգի: Մեր գիւղի քուրդերը կը գան, դուռը կը կոտրեն, Մայրամը կը տանեն: Աս փախցնելու խնդիրը թոփալ Հայդար կայ եւ Քյարամ Մեհմեդլէրը Մալմա, ադոնք կը սարքենկոր, Երմութն ալ իրենց հետ: Իրենք ամուսնացած են իրականութեան մէջ, երկրորդ կին ըլլայ կ'ուզենկոր, եւ հորաքոյրիս կ'ըսեն, որ մեզմէ մէկը պիտի ընտրես: Անոր եւ Հուսէյինը կու գայ, անիկա կ'ընտրէկոր, որովհետեւ Հուսէյինը մեր տուն եկող-գացող մէկն էր: Մեծ հայրիկս բնաւ ազգականութեան կապ չունէր անոր հետ, չ'ուզէր: Հուսէյինը կ'ըսէրկոր եայայիս՝ մեծ մայրիկիս. «Պայծառ թէլզե, (մօրաքոյր – Հ.Խ.),- կ'ըսէրկոր,- Մայրամին ձեռք չդիպցուցի, կ'ուզէրկոր առէք, Մայրամը ձեզի ետ կը վերադարձնեմ,- կ'ըսէրկոր,- Բայց խօսք չեմ կրնար տալ խաղաղութեան, գիւղը փոխեցէք, գիւղէն ելէք»: Մերինները ասոր վրայ գիւղէն փախելու կը մտածեն, բայց գիւղացիները աս անգամ չեն ձգէրկոր: Մայրամն ալ այլեւս իրեն տունը ունի, բայց մեզմէ մէկը չէր երթակոր քովը, միայն հորաքոյրս, մեծ մայրիկս՝ Պայծառը, եայաս կ'երթակոր երբեմն, եւ Նշան հոպարս՝ ամենէն պստիկը կ'երթարկոր: Եայաս բաներ մը երբեմն թան, իւղ, անանկ բաներ մը կը դրկէկոր, բայց մեծ հայրիկէս գաղտնի: Նշան հոպարս անգամ մը կ'երթակոր, Մայրամ հորաքոյրս պատուիլ (հիւրասիրել – Հ.Խ.) կ'ուզէկոր, Նշան հոպարս կը փախիկոր, շատ կը յուզուիկոր անոր վրայ: Տասնվեց տարեկան, թերեւս տասնհինգ տարեկան...Իմին հայրիկս բանակ պիտի երթայ, Յակոբ հայրիկս բանակ պիտի երթայ, հիմա հորաքոյրս իրեն գլխարկ կը հիւսէկոր, ձեռնոց կը հիւսէկոր, տալ կ'ուզէկոր, հայրիկս չ'առնէկոր: Մայրամը կ'ըսէրկոր. «աղբարիկս, սիրելի վ գացի որ, որ դուն ինձ հետ ասանկ կը վարուիսկոր»: Կու լայ, կու լայ, ասանկ բաներ կ'ըլլակոր: Մե՛ղբ: Վերջը՝ Մայրամը յոյ կը մնակոր, բայց չ'ուզէրկոր իրմէ զուակ ունենալ: Յոյ կը մնակոր եւ անանկ կ'ընէկոր, որ... գիտէ՞ք, եալան կ'ըսեն թրքերէն, մէջը ջուր կը հաւաքուի, որ անասունները մէջէն ջուր խմեն: Աս փորը անտեղ քսելով, քսելով, որ զուակը մեռնի: Զուակը կը ծնիկոր, որ ուղեղը չիկայ, այսինքն՝ գանգը վնասել է, եւ կը մեռնիկոր: Մի ժամանակ վերջը Մայրամն ալ կը մեռնիկոր, քսան տարեկան էր միայն, վիշտէն կը մեռնի թերեւս: Դագաղը մերին տունին առջեւը կ'անցնիկոր, մեծ հայրիկս չի դառնար, չի նայէկոր: Բայց կ'ըսեն որ վերջէն շատ լացեր է, մեծ հայրիկս շա տ լացեր է: Անկէ վերջը Հուսէյինը բանի մը կը խառնուիկոր, դատավարութեան խնդիր մը կ'ունենակոր, ժանդարմիայի հետ խնդիր մը կ'ունենայ, ժանդարմը կը բռնէկոր, ադ միջոցին անտեղէն գետ մը կ'անցնիկոր, գետին մէջը կը նետուիկոր, կը վիրաւորուիկոր: Վերջը լողալով գետին ափը կ'ելլակոր, բայց հոն կը մեռնիկոր, եւ կուրծքին

մէջը՝ Մայրամին մագը: Մայրամին մագը պահեր է: Մանկ երկար-բարակ պատմութիւններ: Եւ մերինները այլեւս աս դէպքին վերջը, 48 թիւին այլեւս ադ գիւղին մէջ չեն կրնար կենալ: Աս դէպքին մէջ քիչ մըն ալ մերինները մեղաւոր են ըստ ինձի, որովհետեւ այլեւս երիտասարդները մեծցած են, քուրդ տղաքները մեր աղջիկներուն սիրելը սկսած են, ասանկ բաներ կայ եւ մերին գիւղին մեծերը կ'ըսեն, որ գացէք աս տներէն, կամ ձեր աղջիկները քուրդներուն պիտի տաք, չենք ուզենայ, որ ատանկ ալ ըլլայ, մենք կ'ուզենք որ հայ մնաք: Ասանկ դէպք մը պատահեցաւ, բայց գացէք այլեւս: Այն ատեն հայերուն թիւը հարիւրին մօտեցած էր: Դժուար, շատ դժուար էր միասին ապրելը: Թուրքիոյ մէջ քուրդ մը կամ թուրք մը հայ աղջիկ ուզի՝ իրաւունքն իրենն է արդէն, չես կրնայ «ոչ» ըսել: Բայց ասիկա սուննիներուն կը վերաբերի, ալեւիներուն չի վերաբերի, եւ մեծ հայրիկս կրնար դատարան ալ դիմել: Բայց գիւղի ալեւիներուն պատժելը մերիններուն շահին չէր գայ, անոնք է, որ մերիններուն օգնեցին, փրկեցին: Միւս հարցն ալ կար՝ Մայրամին անձնագիրը: Մայրամը անչափահաս էր իրականում, բայց քանի որ Մայրամին անձնագիրը իրան մեռած քրոջ անձնագիրն է, անձնագիրին տարիքը 18էն մեծ է: Մեծ քոյրը մեռեր է, անոր անձնագիրը փոքր քոյրին տուեր են: Որովհետեւ գիւղաքաղաքէն անձնագիր հանել դժուար էր, առաջ աղջիկ մը ունեցեր էր, անունը Մայրամ էր, անիկա մեռեր է, անոր անձնագիրը կը պահենկոր, ուրիշ աղջիկ մը պիտի ունենայ, ուրիշ աղջիկ ունեցեր է, ալ անձնագիր հանելու չեն գացած: Միրանուշ հօրաքոյրս ալ ատանկ է: Միրանուշ հօրաքոյր ունիմ, որ անձնագիրով 80 տարեկան է, ինքը 70 տարեկան է իրականութեան մէջ, ուրեմն՝ տասը տարի առաջ մեռած քրոջը անձնագիրովը կ'ապրիկոր: Աս չէր բայց, որ Մայրամին չիտեւեցին, պարզապէս յարաբերութիւնները պահելու խնդիրը կար: Ասիկա հարցը չլուծեց սակայն, եւ Հոսէյինի մահէ ետք մերին գիւղացիները հայերին խնդրեցին թողնել գնալ:

Մերոնց լեզուն ի՞նչ եղեր է, գիտէ՞ք, տունին մէջ հայերէն կը խօսին, բայց՝ իրենց բարբառը: Մերոնք գիւղին մէջ քուրդերէն խօսին եղեր, տունին մէջ՝ հայերէն, բայց պետական լեզուն թրքերէնն է, այսինքն՝ թրքերէն գիւղին մէջ մերիններէն զատ գիտցող չիկար: Եւ մերինները թրքերէն կը դասաւանդեն եղեր, որովհետեւ Քըրքըսրաք դպրոց չիկար, եւ մերինները տղաքը Աւշին կ'ուղարկեն եղեր ուսանելու: Արդէն միայն տղաները կ'ուղարկեն, աղջիկների ուսումին շատ կարեւորութիւն չէին տար: Հայրիկս Աւշին գացեր է ուսանելու, իր հօրաքոյր Նազիրէին տունը կ'ապրէր: Անոր ընտանիքի հետ շատ ջերմ ենք մենք, շատ մտերիմ, իր քուրդ զաւակներներն ու թոռները իմ մտերիմներս են, սիրելի ազգականներս: Ասիկա ուրիշ ճիւղ է, ուրիշ պատմութիւն: Հիմա ըսի, որ մերինները գիւղը կը թողնենկոր, Փնար Բաշին կ'իջնանկոր: Ասիկա գիւղաքաղաք է: Փնար Բաշը հայեր շատ կան: Մերինները Փնար Բաշը

կ'երթանկոր, այնտեղը կը հաւաքուինկոր, երեք-չորս տարի հոնտեղը կ'ապրինկոր: Հայրիկս ադ տեղի հայ աղջկայ հետ կ'ամուսնանակոր՝ մայրիկիս հետ: Մայրիկիս պատմութիւնն ալ հայրիկիս պատմութեան պէս ասանկ պատմութիւն մըն է: Անկէ վերջը Իստամբուլ կը գաղթենկոր: Աս նկարը որ ցոյց տուի, Իստամբուլ եկեր են, ամէնը մերին ազգականներն են: Բոզօն Փնար Բաշիից հիւանդացեր է, ասթմա է եղեր արդէն, Պետրոս հօրեղբօրս հետ Ստամբուլ Սուրբ Փրկիչ հիւանդանոց եկեր են, եւ դեղէն կ'աղօթէր, որ՝ «Աստուած, մերինները չեկած մի՛ առներ կեանքս, տեսնամ, որ մերինները եկեր են, անկէ վերջը առ»: Մերոնք վեց-եօթ ընտանիք նստեր են, Փնար Բաշիէն Իստամբուլ գաղթենկոր՝ 1951 թիւ: Բոլու եկեր են, ադ Ստամբուլին շատ մօտ քաղաք մըն է, բայց կորսուցեր են ճամփան: Մեծ քեռիս եւ Սարգիս հօրեղբայրս երկու հոգով օթոբուս (հանրակառք, ատոբուս – Հ.Խ.) մը նստեր են, կու գակոր եւ լուր կու տան մեծ հայրիկիս, որ եկանք: «Աստուած, - կ'ըսէկոր, - արդէն հոգիս կրնաս առնել»: Եւ մերինները չի տեսած ինքը կը մահանակոր: Աս միջոցին Մարտիրոսը Փնար Բաշը կու գայ կոր, հիւանդանակոր, Պետրոս ամջաս՝ Պետրոս հօրեղբայրս, անիկա կ'առնէկոր Կեսարիա, կը մեռնիկոր հիւանդոթիւնէ: Կեսարիա հայոց գերեզմանատունը կը տանիկոր, պատի մը տակ կը թաղիկոր: Հիմա մենք հօպարիս տեղը չենք գիտեր: Փնար Բաշիէն Իստամբուլ կու գակոր, Մարտիրոսի կին Անուշն ալ իր երկու որդեգիր երեխաներով, ամէն մարդ Իստամբուլ եկաւ, Իստամբուլ հաւաքուեցանք ամէնս: Դժուար կեանք մը սկսեցաւ:

Ըսի որ հայրս Փնար Բաշի արդէն ամուսնացաւ: Անտեղ աղբարիկ մը ծնած է, անտեղ մահացեր է անիկա: Ստամբուլ եկեր են, Խաչիկ աղբարս ծներ է, ես ծներ եմ, Մայրամ մէկ քոյր մը ունիմ, վերջը Ռաքէլ, վերջը Մարկոս: Երկու քոյր, երեք եղբայր ենք մենք: Ստամբուլ Գում Գափը կը հաստատուինկոր մերիննին (մերոնք – Հ.Խ.): Շատ մօտ ենք պատրիարքարանին, ի նչ փողոց էր, աղբիւր մը կար, ան տունը կը յիշեմ ես, որովհետեւ, մէկ սենեակ մը կը վարձենկոր, մէկ սենեակին մէջ մամաս, պապաս, աղբարիկս ծներ է, ես ալ կայի: Հօպարս կայ, մէկ հօպարս եւս կայ, հօրաքոյրս կայ մէկ սենեակի մէջը: Ան կը յիշեմ, որ ասանկ կարծեմ չորս սենեակ կար, մէկ հատ մը խոհանոց կար, չորս ընտանիք աս խոհանոցը կը գործածէին: Ան տունի մէկ սենեակն էինք, վերջը վերելին մէկ սենեակը եւս կը վարձենկոր: Մերին փողոցը հայկական փողոց էր, աւելի շատ հայ տղաքին հետ կը խաղայինք: Քուրդերը չեմ յիշերկոր, անանկ շատ քուրդեր չիկար, թուրք էրեխէքի հետ ալ կը խաղայինք, բայց հոս արդէն մեզի կը զգուշացնէին հայերէն չխօսել: Մենք էրեխաները արդէն հայերէն չգիտէինք ալ, քիչ-միչ բարբառը գիտէինք, աւելի քուրդերէն կը խօսէինք: Բայց վարի փողոցը թուրք տղաք կար, անոնց հետ ալ կռիւ ալ կ'ընէինք, անոնք մեզի նոյնիսկ գետուր ալ կ'ըսէին: Չեմ յիշերկոր ինչու համար, հիմա մէկ հատ ընտանիք մը կար,

մեզ գեաուոր չէին ըսեր, այսինքն նորմալ էին, բայց տան կինը իրենց զաւակներուն կը խրատէր, այսինքն՝ մի՛ խաղաք անոնց հետ ըսելով: Անոնք հայ են, էրմենի են: Անընդհատ դու կը յիշեսկոր, որ հայ ես: Չյիշած բաներն ալ կը յիշեցնեն քեզի: Եւ մեր տանն էլ միշտ կը զգուշացնէին՝ զգուշ եղէք: Օր մը մեզի չէին խաղցներ, գնդակ չունէինք հետերնիս: Խաղ մըն էր, որ ասանկ հարցազրոյցին մէջը կ'որոշուի, խաղալով ալ գնդակնիս կը դնէինք: Մենք պիտի ունենք (պէտք է ունենայինք – Հ.Խ.) մեր գնդակը, մեր գնդակով պիտի խաղայինք, որ մեզի ալ խաղու մէջը դնեն: Անոր համար կեանքիս մինչեւ վերջը ես կ'աշխատիմ, որ գնդակը իմս ըլլայ, որ խաղին մէջ դնեն մեզի: Միշտ հայերը պարտաւոր են իրենց գնդակը ունենալ, չենէ խաղին չէր կարող մասնակից ըլլալ:

Ապրուստը դժուար էր: Ան տարիներին Իստամբուլ շատեր կու գային, ոչ միայն հայերու համար էր դժուար: Տղամարդիկ շատ կ'աշխատէինկոր, ան միջոցին պղինձ կը ձուլէին, ձուլելու գործ կ'ընէին, բայց աշխատավարձնին շատ քիչ կու գար: Պետրոս հօրեղբայրս Դինիզ՝ ուրիշ քաղաքը կ'երթայ... Ես ան ժամանակը շատ լաւ կը յիշեմ, կ'աշխատէին մինչեւ կէս գիշերներ, մենք օրերով հօրս երեսը չէինք տեսնար, կ'աշխատէին: Առտու եօթին կ'ելլային, կէսգիշեր մինչեւ քանի կ'աշխատէին, շատ աշխատասէր էին: Իրար շատ կը բռնէին բայց: Մէկ տունին մէջ կ'ապրէինք, աս հօրեղբայրս ալ հինգ զաւակ ունէր, չորս զաւակ ունեցաւ, վերջը իրեն կինը մահացաւ, նորէն ամուսնացաւ, մէկ զաւակ ալ անկէ եղաւ, ան ալ հինգ հատ ունի, Սարգիս հօրեղբայրս ալ հինգ զաւակ ունի, Սիրանուշ հօրաքոյրս զաւակ չունի, Արեգ հօրաքոյրս երեք զաւակ ունի, Սարգիս հօրաքոյրս երեք զաւակ ունի: Անոնք ամէնը Իստամբուլ ամուսնացան, ամէնը նոյն տունը կ'ապրին, ամէնը զաւակ ունեցան: Երիտասարդութեան տարիները ամէնը կը յիշեմ, մենք հիմա շատ հանգիստ ենք, բոլոր տանջանքը անոնք կրեցին, անոնք շատ տանջուեցան եւ չիկրցան վայելել, օրինակի համար հայրիկս կ'աշխատէր, մայրիկս ալ տունը կ'աշխատէր: Իստամբուլահային կիները քոլիմաջիք կ'ըսեն՝ շապիկներին թելերը, օձիքները կը կարէին, մէկելները կոճակները կը կարէր, ասանկ: Ըշտէ խանութին տէր կ'ըլլան, անտեղերնին գործերները կը մեծցընեն ըշտէ, վերջը փոխադրուեցանք: Մինչեւ 1964 վարձով կ'ապրէինք, աղբարիկս Գարակէօզեան⁶⁴ կ'ուսանէր, ես Պեզճեան կ'ուսանէի, Մայրամը Պեզճեան կ'ուսանէր, Ռաքելը արդէն պստիկ էր: 64ին Բաքըր գիւղ փոխադրուեցանք, երեք յարկանի տուն մը առինք: Առած էր հայրիկս, ան տունին մէջ երկու ընտանիք՝ Պետրոս հօբարիս հետ միասին կ'ապրէինք: Ետքը, 1974ին ան տունը փլեցինք, յարկաբաժիններ ալ սարքեցինք, հոպարենքս իջան ուրիշ յարկաբաժին, ասանկ իրարմէ բաժնուեցանք անկէ վերջը:

«Մայեաթ-Նովա», «Թիրք Կարդաշլար» եւ «Վան» համոյթների երաժիշտները Ստամբուլի Երեք Մանկունք Եկեղեցու բակում, (լուս.՝ Հ. Խառատեանի, 2011)

Բաքըր գիւղում եւ եւ հօրեղբօրս զաւակները Պեզճեանը⁶⁵ կ'ուսանէինք, մէկ տարի բողոքականացուած ժառանգ գացած ենք, անիկ քիչ մը թանկ էր, Պեզճեանը աւելի էժան էր: Բողոքական վարժարանում Հրանտ Դինքին⁶⁶ ծանօթացայ, Հրանտէն մէկ տարի, մէկ դասարան մեծ էի եւ: Մերիններուն մասնաւոր նախընտրանքը մասնաւոր վարժարան էր դարձել, թուրքական վարժարան երբեք չի գացինք հէջ մէկերնիս, ամենքս հայկական վարժարան, եւ որչափ որ կրցանք, անչափ ուսանեցանք: Ամէն մարդ որչափ ուզէր, անչափ պիտի ուսանէր, փոխանակ որ մերինները աշխատող մարդու միտք ունէին, փողի միտք ունէին, եւ օր մը չնախատեցան, որ մենք չենք աշխատիլկոր, կ'ուսանենքկոր: Ուսանեցանք, եւ բողոքական վարժարան, վերջը Տատեան⁶⁷, Տատեան՝ Բաքըր գիւղն է, Տատեանէն վերջը Կեղրոնականին⁶⁸ շրջանաւարտ եղայ, վերջը համալսարան քիմիայի ֆակուլտետին շրջանաւարտ եղայ, աղբարիկս՝ Գարակէօզեանէն վերջը Կեղրոնականին շրջանաւարտ եղաւ, քոյրս Էսսեանին⁶⁹ շրջանաւարտ եղաւ, Ռաքէլը Տատեանին շրջանաւարտ եղաւ: Մարկոսը՝ ամենափոքրերնիս, ատամնաբուժ համալսարանի շրջանաւարտ եղաւ, Տատեան-Սահակեան ատամնաբուժական համալսարանին շրջանաւարտ է, հօրեղբօրս բոլոր զաւակները որչափ որ կրցան ուսանել ամենը լիսէին շրջանաւարտ եղան: Վարդանը, միւս հօրեղբօրս տղան, համալսարանի շրջանաւարտ

եղաւ, անի հիմա ատամնաբուժ է, միւսները լիսէյին շրջանաւարտ եղան, ոսկերիչներ ալ կան, հօրենական գործը շարունակողներ կան՝ կահոյքի գործը, հօրեղբայրս Ֆրանսիա կ'ապրի արդէն մի հատը, ասանկ բաներ: Ես ճարտարագէտ եմ, բայց հիմա տեքստիլի գործի վրայ կը զբաղուիմ, շուկային մէջ խանութ մը ունիմ, որ արտադրանքս հոն կը վաճառիմ: Երեսուն տարիէ ի վեր աս գործը կ'ընեմ: Աւելին ըսեմ, հօրս գործը՝ կահոյք սարքելը շատ լաւ հասկանում եմ, մինչեւ 26 տարեկան թէ՛ կ'ուսանէի, թէ՛ ադ գործին մէջն էի: 28 տարեկանին ամուսնացայ: Կնոջս հայրը մալաթիացի է, մայրը սեբաստացի է, ինքը Էսսեանի շրջանաւարտ է, Ստամբուլ Թեքնիք Համալսարանի քիմիա բաժնի շրջանաւարտ է, «Մայեաթ Նովա» երգչախումբէն⁷⁰ ընկերներ ենք իրարու հետ:

Հայկական դպրոց կ'երթայինք, հայերէն սովորեցինք, բայց մեզի միշտ կ'ըսէին՝ հայերէն չխօսէք փողոցներու մէջը: Վստահ չեմ, թէ հասկանում էինք՝ ինչու հայերէն չխօսենք, բայց միշտ վախ կար, տագնապ մը կար: Կը յիշեմ, 1963 թուականն էր, մեր տունը մէկը եկաւ, ասեղ կ'ըներ՝ սրսկել, մեծ մայրիկիս սրսկելու համար մէկը եկած էր, կինարմատ, թուրք կին մը: Ան ալ օրէնք մը եղած էր, որ ապրանքներուն վրայ թուրք մալը պիտի գրես, այսինքն՝ Թուրքիոյ ապրանք, Թուրքիոյ արտադրանք: Հայրիկիս գործն ալ այդ շրջանին կահոյքագործութիւն էր: Հայրիկս Թուրքիոյ քարտէզը դրած էր, ճիշտն ասած կը պատմէրկոր հայրիկս ադ կնոջը, որ Թուրքիա գրել պէտք է: Ես ալ Թուրքիոյ քարտէզը կը նայիմ, պապա,- ըսի,- բայց Հայաստանի քարտէզը դնել պէտք չէ՞ որ,- ըսի: Երեխայ էի, ես Հայաստանի ուր ըլլալը գիտեմ: Ըսածս՝ գիտենք որ Հայաստանը Թուրքիային կից երկիր մըն է, մենք Հայաստանին տեղը գիտենք: Կը պարծենամ՝ Հայաստան երկիր մը գիտենք, իշտէ տղայական բան մը: Կնիկը երթալէն վերջը պապաս անանկ ծեծեց ինձի. «Շան զաւակ, Հայաստանին ուրտեղ ըլլալը գիտեսկոր, ինչու ասանկ բան մը կ'ըսես, հիմա կնիկը պիտի ըսէ, որ տունին մէջը ասանկ բաներ կը խօսին»: Ասչափ վախու օրեր եղան: ԱՍՍԼԱյի շրջանին ամենէն վատ, դժուար ժամանակները անցուցինք, շատ դժուար էր: Ամէն մարդ կը սպանէին, կը հայիոյէին: «Էրմենի քոփեկլար» (շանորդի հայեր – Հ.Խ.) կը գրէին թերթին վրայ, հիմա՝ կողքի դրացին որ երեսով պիտի խօսիս, ամենաճիշտ թաքնուած կապրէինք: Դուրս կ'ելլէինք, բայց առանց խօսելու, բան մը չէինք խօսեր: Շատ մասնաւոր տեսակ մը ունէինք ապրելու համար, չեմ կրնարկոր յստակ ըսել սահմանները, բայց կարգ մը դժուար ապրում (ապրելակերպ – Հ.Խ.) ունէինք: Շատ դժուար կացութեան մէջ էինք: Այն ատենները դեռ նոր քիչ-միջ բաներ իմացած էինք հայերու մեծ ջարդերու մասին, նոր կ'իմանայինք, որ միայն Գիւրունում չէ, միայն Սեբաստիայում չէ, որ հայերը ջարդել են: Բայց ծաւալները դարձեալ չէինք իմանում:

1982ին հրաման ելաւ, որ քրիստոնեաները կալուածք չեն կրնար վաճառել: Ատիկա զինուորական յեղաշրջումէն ետքն էր: 82ին մեզի չարօտեցին մեր ունեցածէն բան մը վաճառել: Մենք տեղ ունէինք, իմին խանութս այրեցաւ 82ին: Բոլոր խանը այրեցաւ, 229 խանութ կար արդէն, ես ալ մէկ հատ տեղ ունէի ասանկ, ամէնը այրեցաւ: Մենք ուզեցանք, որ տեղ մը ծախենք, որ մեր գործը կարգի դնենք, գացինք եւ չարօտեցին, չենք կրնար վաճառել: Աս օրէնքը յոյներուն համար ըրին իբրեւ թէ, բայց սխալութեամբ մեզի կիրարկէր են: Մենք գացինք-եկանք, պապաս քիչ մը աշխուժ մարդ էր, եւ մարդիկ ըսին, որ Յակոբ ուստա, քիչ մը կեցեք, պիտի էլլայ աս օրէնքը, պիտի շտկուի ըսաւ, իրաւ վեց-եօթ ամսէն շտկուեցաւ, բայց շատ վախեցանք: Հիմա աւելի դեմոկրատ օրեր կ'ապրինքկոր, մեր կեանքի մէջ չիտեսած, բայց անցողակա՞ն է, չէ՞, միայն վերջի տաս-տասնհինգ տարին շատ լաւ ենք հիմա, մարդու տեղ կը դնենկոր մեզի: Որ ասանկ խօսի՞նք առաջ: Չէինք խօսիլ արդէն:

Մերիննին Իստամբուլ եկան՝ մենք գիւղացի հայեր էինք Իստամբուլին մէջ, Իստամբուլի հայերու մշակութային կեանքին մէջ մենք շատ տեղ չունէինք ան ատեն: Թութութի հօրաքոյրս, որ պապայի հօրաքոյրն աղջիկն է, մենք անոր հօրաքոյր կ'ըսենք, Քերէր գիւղը կը բնակին եղեր, ուխտ ունեցեր է, որ իրենք Քերէրէն բնաւ եկեղեցի չեն տեսել, որ եթէ օր մը եկեղեցի ունեցող տեղ մը երթամ, անպայման պիտի մաքրեմ: Իստամբուլ կու գակոր, Մայր եկեղեցին 1951 կարծեմ, նոր նորոգուեր է եւ պիտի օծուի եկեղեցին, օծումէն առաջ մաքրութիւն պիտի ըլլայ, թաղականներէն կը խնդրէկոր, որ մենք մաքրինք. անոնք կ'ըսեն, որ աս գիւղացի է, ինչ կը հասկանակոր մաքրելը: Անոր վրայ կ'աղաչէկոր Թութու հօրաքոյրս, անոնք կարծեմ մեզմէ քիչ մը առաջ եկած են, որ կ'երթային եկեղեցի կողի փոսը կը նստէին: Անտեղի թաղականներէն մէկը լաւ մարդ է եղեր, Թութու հօրաքոյրս կը խնդրէ, կը խոստանայ, որ կիները լաւ կը մաքրինկոր, մերինները: Հօրաքոյրս ամէնը կը կազմակերպէկոր, որ մամաս, միւս հօրաքոյրներս, ամէնը կը հաւաքիկոր, աղուոր մը մաքրենկոր եւ միւս օրն ալ անոնք ալ կը հաւնինկոր, կը գնահատենկոր, ասանկ պատմութիւն մըն ալ կայ Իստամբուլի կեանքին: Փակ էին պոլսահայերը, գաւառներու հայերուն համար ալ փակ էին, ատոր համար ալ իստամբուլահայերը աւելի հայախօս են: Ասանկ թրքախօսներու, քրդախօսներու հետ շատ լեզու չեն գտնաւ: Մեզի շատ դժուար ներս կը թողէին: Ժամանակ անցաւ, նոյնիսկ ատ Մայր եկեղեցիին վարչութեան մէջ մտան մերինները: Որովհետեւ գիւղացիները այլեւս, գաւառացիներ ըսենք աւելի ճիշտ, շատցան: Պոլսահայերը գաղթեցին շատը, որովհետեւ ասանկ ուրիշ պատմութիւն մըն ալ կայ, որ կը ճնշէին հայերին վրայ Իստամբուլին մէջ: Մենք որ եկանք՝ մօտաւորապէս հաւանաբար հարիւր, հարիւր յիսուն հազարէն աւելի հայ կար, բայց վեց Սեպտեմբերէն յետոյ⁷¹ արդէն հայերուն թիւերը

շատ պակսեցան աստեղը: Հարուստ հայերը մանաւանդ հոս տեղէն ամէնը գաղթեցին:

Արդէն մինչ այդ էլ տեսակ մը թաքնուած կ'ապրէին հայերը, իբրեւ թէ չիկանք, անանկ կ'ապրէին: Եւ իստամբուլահայեր, քանի որ փող ալ ունէին ամէնը, գաղթեցին, գացին, գաւառացիները մնացին: Եկեղեցիներուն մէջը գաւառացիները սկսան անդամներ դառնալ, նոյնիսկ մայրիկս որպէս աղքատախնամի մարմինի մէջ կ'աշխատէր իշտէ, իշտէ քեռիս վարչութեան անդամ է, կեանքին յարմարութեցինք: Մերինները հայերէն շատ քիչ գիտէին, բայց մենք հայ ենք միշտ, հայու վարժարաններ գացինք, որովհետեւ Յակոբ մնալուն համար եկան հոս:

- *Բնչու, թող չմնային Յակոբ:*

- Չգիտեմ, բայց մեզէն ալ միշտ հայ մնալու ջանք կը պահանջէին: Օրինակի համար ես Էսսեան վարժարան գացի, առաջին դասարանում բնաւ հայերէն չգիտէիկոր, գրատախտակին վրայ բաներ կը գրենկոր, ես չեմ հասկընարկոր, միւսներէն դասերս կ'առնեմկոր, կ'երթամ Սիլվա քոյրիկ կար մերինները, նախակրթարանին շրջանաւարտ կին մըն էր, կ'երթամ,- Սիլվա քոյրիկ, լալով, ողբալով կը խնդրէի, կ'օգնէր ինծի: Կ'երթայի՝ հայրիկիս քեռիին տղան կար, քեռիին աղջիկները կային, անոնց կ'երթայի, անոնք ինձմէ երեք տարի մեծ են, չորրորդ դասարան, ես առաջին դասարան եմ, հիմա մեծ կ'երեւանկոր. անոնք ալ ինծի կ'օգնէին. մանաւանդ կրօնքի դասերէն բան մըն ալ չէի հասկանար: Շատ դժուար կու գար ինծի անոնք: Իշտէ կը պատմէին, դասերը կ'ընէի, կու գայի տուն, ամէնէն մեծ աղբարիկս ալ Գարակէօզեան կ'ուսանէրկոր, անիկա մեզի օգնելիք բան մը չունեցաւ, ամէնէն մեծը ես էի, բան մը չէի գիտեր, որ մեծ էի, ինձմէ աւելի դիւրին դպրոցին գործին մէջը եղաւ, ան ատեն ես ուխտ ըրած էի, որ զաւակներս հայերէն պիտի գիտնան:

- *Բնչու:*

- Որովհետեւ շատ դժուարութիւն ունեցած էի աղ դպրոցներուն մէջը: Մեր տունը թրքախօս էր, բայց երբ որ ամուսնացայ, մեր տունը հայախօս տուն դարձուցի, եանի (այսինքն – Հ.Խ.) տունին մէջ միշտ հայերէն խօսէինք, զաւակներիս հետ հայերէն խօսէինք, միշտ հայերէն խօսէինք արդէն: Հետաքրքիր բան մըն է, իմին տղաս ինծի հետ հայերէն կը խօսի: Խանութ կ'երթանք, ես թրքերէն կը խօսիմ, ալ հայերէն չ'ըլլար, որովհետեւ յաճախորդին քովը չեմ ուզեր հայերէն խօսիլ, տղաս նորէն հայերէնը կը դառնակոր, այսինքն՝ հայերէն վարժութիւն է ըրեր արդէն, մեր մօտ միշտ հայերէն կը խօսինք արդէն:

- *Ուզում եմ հասկանալ, ինչու ձերոնք այդքան տառապանք կրեցին, տեսնում էք՝ հայերին ջարդում են, սպանում են, եղ գիւղում թաքնուած հայեր են, կը գայ ժանդարմը՝ թաքնուած էք, յետոյ եկաք Ստամբուլի մէջ՝ ամէն գնով փորձում էիք թաքցնել ձեր ներկայութիւնը՝ իբր չկաք, բայց*

կաք իրականում՝ Երբեք չուզեցի՞ք վերջ տալ այդ տառապանքին: Թուրք դառնալ, թուրք լինել:

- Չէ: Արժանապատուության հա՞րց է արդեօք, չեմ գիտերկոր: Բայց երբեք աս մասին չեմ մտածեր, այսինքն՝ ուրիշ տեսակ ըլլալն ալ չի մտածեցի: Հաւանաբար կրօնափոխ եղողները հանգիստ եղան: Ուրիշ բան ըսեմ ձեզի ան ատեն, պապաս կը պատմէր ադ պատմութիւնը: Մէկը կար, որ Հաջի էր անունը եւ իսլամացեր էր: Հիմա աստեղը պիտի ամուսնանայ, մուսուլմանները աղջիկ չեն տարկոր, եւ ինքը Արժանթին գաղթեր է: Արժանթին ալ իսլամ եղած դէյին (ասելով – Հ.Խ.) աղջիկ չեն տար, քրիստոնէայ եղեր է, բայց հայերը նորէն ալ իրեն թուրքի տեղ դրած՝ աղջիկ չեն տար: Հիմա նոր ամուսնացեր է, տուն կազմեր է, բայց շատ դժուարութիւնով: Ան ալ կայ, որ եթէ դու նոյնիսկ ուզենաս թուրք դառնալ, անոնք չեն թողնում: Անոնք արդէն կը յիշեցնեն: Քեզի միշտ հայ կ'ընդունեն, քո տեղդ վերջին տեղն է, եւ դեռ քանի սերունդ: Ամէն մարդ կ'իմանայ ծագումը: Թերեւս հայ մնալը աւելի հեշտ է, քան թրքանալը: Միշտ գիտես, որ վտանգ կայ, կը յարմարիս վտանգին: Մենք արդէն աստեղը բնաւ չենք թաքնուեր, եթէ թաքնուենք, ասի աւելի վատ է: Օրինակի համար եթէ մէկ տեղ բազմութիւն ըլլայ, անպայման հայ ըլլալինս կ'ըսենք: Արդէն թուրքերուն մէջ ասանկ անեկդոտ մըն ալ կայ, մէկուն հայ ըլլալուն եթէ հասկնաս, արդէն ինքը կ'ըսէ: Կ'ըսենք: Մեզի պէս մարդերը շատը արագ կ'ըսեն անմիջապէս: Հիմա արդէն վարժուած ենք անանկ բաներու. մենք՝ հայերը քիչ մը տարբեր ենք. ամէն տեսակ նեղութիւններ տեսած կանք, ամէն տեսակի կը համակերպուենք:

- Դուք ե՞րբ իմացաք հայերի ցեղասպանության մասին:

- Հետաքրքիր հարց մըն է ասի: Հիմա ես լիսէյի առաջին դասարան էի, օր մը գրականութիւն մը կը կարդանքկոր, կը կարդայինքկոր՝ ան 15ին մահացեր է, միւսը 15ին մահացեր է, մեր ընկերներէն մի մասը կ'ըսէր որ՝ արդէն ջարդին սպանեցին կ'ըսեն, մի մասը «ոչ» կ'ըսէր: Ետքը սկսանք ուսուցիչը քրքրել: «Պարոն,- ըսինք,- ինչու համար 15ին մեռեր է իշտէ Գրիգոր Զօհրապ, Դանիէլ Վարուժանը, աս, ան...»: Ըսաւ որ ադ թուականներուն շատ մեծ հիւանդութիւն մը եղաւ, ամէնը մեկէն մահացան» ըսաւ: Ասչափ, շրջանցեց: Մէկս միւսի՝ եալան սէօյլիյոր, եալան սէօյլիյոր՝ սուտ կ'ըսէ կ'ըսենք. մեր համար ասչափ լմնցաւ⁷²: Եա, չէիր կրնար խօսիլ ասանկ բան մը: Մեր ընտանիքին մէջն ալ չէին ըսեր: Շատ մեծ տղայ էի, համալսարանին շրջանաւարտ ըլլալ տարիքն էի, որ հայերին ցեղասպանութեան մասին իմացանք: Ասիկա շատ հետաքրքիր է, ո՞ր թուականն էր, մոռցայ ես, Իւ Թերնոնին⁷³ *Էրմէնի Թաքուսը* գիրքը էլաւ. ներողութիւն՝ ամէնէն առաջ՝ *Նենէմին Մասալլարը*, այսինքն՝ «Մեծ մայրիկիս պատմութիւնները», հեքիաթները: Ատանկ գիրք մը էլաւ, դիարբաքըրցի քուրդ մըն է, ասի կարդացի ես, զարմացայ, չի կրցայ դիմանալ ես. իրեն մեծ մայրիկը հայ է եղեր, սապէս կը սկսիկոր. «իմ մեծ

մայրիկէս իմացածները ձեզի պատմեմ, բայց ես շատ չեմ հաւատարկոր, դուք ալ հաւատալ պարտաւոր չէք, բայց ես հաւատացած եմ, ասոնք կը պատմեմ ձեզիկոր»։ Ետքը ամփջապէս կ'ըսիկոր՝ «Առտուն նախաճաշ ըրաւ, յետոյ կէսօրուան ճաշ պիտի ըլլայ»։ Քուրդերուն կ'ըսէկոր, իբրեւ առտու հայերին ջարդեցին, կէսօրին ձեզի պիտի ջարդեն։ Հայու լեզուով մը ասանկ կը լմնցնակոր. «մեզ առաւօտեան սպանեցին, ձեզ կէսօրին կը սպանեն»։ Ան թուականներուն դժուար էր ասանկ բան ըսել։ 80ական թուականներուն է, ես համալսարանին շրջանաւարտ եղած եմ, ամուսնացած եմ, մեծ մարդուն պէս եմ, եւ աս գիրքը կարդալէն վերջ, աս գիրքը շատ տպաւորեցաւ, ազդեց։ Ամէն մարդ կը կարդակոր աս գիրքը, եւ ետքաբ ասի աս ինչ բան է, բոլոր հայերու հետ եղած է։ Տեղահանութիւն կ'ըսենք մենք, աքսոր կ'ըսենք... հայրիկս կը խօսէր իշտէ։ Կ'ըսէր թէ սեփերբելիք, սեփերբերլըքէն առաջ, սեփերբերլըք ալ աքսոր ըսեր է, ըշտէ մեր գիւղին մէջ սեփերբերլըքը տեղահանութեան իմաստով գործ կ'ածուի Թուրքիոյ մէջ իշտէ աքսորէն առաջ, աքսորէն վերջ։ Ասի Դիարբաքըրին մէջը դալֆէ կ'ըսեն, մէկելը սեփերբերլըք կ'ըսէ, մէկելը ջարդ կ'ըսէ, մէկը աքսոր կ'ըսէ. ամէն տեսակ բան կ'ըսեն։ Աս գիրքը կարդացի,- ալլահ, ալլահ, ասի մերին պատմութիւնին շատ կը նմանիկոր ըսի։ Վերջը Իւ Թերնունին գիրքը ելաւ, *Էրմենի Թաքուսու*՝ գիրքին անունը, ֆրանսերէնէն թարգմանուած։ Կարդացի։ Ալլահ, ալլահ, կ'ըսեմկոր, ասիկա Գիւրունին մէջ եղած նիւթերուն եղած նոյն նմուշը եղեր է. Արաբկիր, Սասուն, ալլահ, ալլահ, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ։ Բայց չէի մտածեր, որ ամբողջ տարածքներուն եղած է այդ բաները, հետաքրքիր բան մըն է։ Վերջը Թանըր Աքչամէն⁷⁴ գիրք մը ելաւ, անկէ վերջը հասկցանք, որ ցեղասպանութիւնը շատ լուրջ գործ մըն է եւ բոլոր աս սեփերբերլըք ըսուածը միայն մեր գիւղին մէջը չի եղեր, ամէն տեղը եղեր է... Բայց բան մը չգիտենք։ Ըսեմ քեզի, որ նորմալ է բայց։ Աս երկրին մէջ կ'ապրինքկոր, հո չես կրնար ամէն բան ասիլ։ Ես շատ կը սիրեմկոր աս երկիրը, ես շատ լաւ ընկերներ ունիմ, աս ալ ըսեմ քեզի, շատ լաւ թուրք ընկերներ ունիմք մենք։ Մենք հիմա պետութիւնէն հետն ալ շատ լաւ լեզու կը գտնանք, որ մինչեւ...թերեւս մեռնենք։ Շատ ալ չեմ գիտերկոր, բայց շատ գիտնալ ալ պայման չէ, ասանկ պիտի ապրիս, ասանկ գուշակելն (կանխատեսումներ անել – Հ.Խ.) ալ պարտաւոր ալ չեմ։ Կեանքս աս է, քանի տարի է, որ ես անիկա մտածեմ թէ ոչ՝ հիւանդ կ'ըլլամ։ Բան մը ալ ըսիմ՝ հաստատ գիտեմ, որ թուրքերը նոյնպէս չէին գիտեր։ Եթէ մենք չգիտէինք, իրենք ինչպէ՞ս իմանային։ Հիմա ալ չեն գիտերկոր...Եւ հիմա ալ ոմանք կապրինկոր, գիտեն որ իրենց մեծ հայրիկը ասանկ խնդիր ունի, հիմա անոնք ալ նոր կանդադարանակոր, որ ասանկ պատմութիւններ կան, իրանց ալ մեղք է։ Թալէաթ փաշային թողը իմին աներձագիս կիսն է, կ'ըսէկոր որ, իրար հետ յարաբերութիւն ունինք, կ'ըսէկոր, որ դուն ինծի հետ խօսք չես ուզեր (զրուցել – Հ.Խ.), չէ՞,

Ես Թալէաթ փաշային թոռն եմ, դուն ինձի չես սիրեր հաւանաբար կ'ըսէկոր: Աման, ի՞նչու,- կ'ըսեմկոր,- ի՞նչ կապ ունի, ի՞նչու չսիրեմ: Ձեմալ փաշային թոռը՝ Հասան Ձեմալը հիմա մեջտեղ կ'ելլակոր, կը գրէկոր, աս ալ կը տեսնանքկոր, ասպէս մարդուն ալ կը տեսնանքկոր, հիմա չիմանանք աս մարդերուն արժէքն ալ, աւելի լաւ կը սեպուի, եթէ լռեն:

Շատ դժուար, շատ: Էսպէս բանի մը կը նայենք մէկ կողմէն, բայց միւս կողմը կայ դէտ: Մենք հիմա մեր գիւղին մէջ այլեւս տեղացի ենք, քանի որ գիւղին հողին տակն ալ արմատներ ունինք, ազգականներ ունինք այլեւս, անտեղը քանի հատ գերեզմաններ, անիկա գտնալ չ'ըլլակոր: Հիմա մենք գերեզմանները շինել տուինք ասկէ վեց տարի առաջ, բայց ասանկ ուղղահայեաց խաչ չդրինք⁷⁵, տապանաքարին վրայ խաչ դրաւ Մինասը: Հիմա երկու հատ գերեզման ունինք, մէկ հատին մէջ Պօղոս դեղէն կայ, մէկ հատն ալ Մայրամ հօրաքոյրս կայ, որ փախցուցած են, 25ին ծնած է, 44ին մահացեր է արդէն... մէկ հատ մը Սիրանուշ հօրքոյրը կայ, որ մէկ տարեկանին մահացեր է, Մայրամ հօրաքոյրն ալ՝ ան ալ ուրիշ է, ասի մէկ տարեկանին մահացեր է: Ասոնք մեր յիշատակներն են:

Շատ մը իսլամացած հայեր ունինք, փաստ է ասիկա, եւ իրենց հետ յարաբերութիւններ ունենալու դժուարութիւն կայ: Ասիկա նոր առաջացած խնդիր է: Ես իսլամ ազգականներ ունեմ, իմ հարազատներս են, բայց անոնք հայի խնդիր չեն դներ, քուրդ են, ալեւի են, աս են, ան են, բայց չեն կարելորեր, չեն դժգոհեր: Հիմա Անատոլուէն եկան՝ կ'ուզեն, որ իրենց հայ ընդունենք: Եւ հայ են իրաւամբ: Ասիկա պրոբլէմ է: Կը կարծեմ, որ իրենք պիտի ջանք գործադրեն: Վերջապէս մենք ալ հայ մնալու համար շատ ջանքեր արեցինք: Օր մը, Հրանտ Դինքի մահանալէն վերջը, Իստամբուլին մէջ կազմակերպուեցանք, փոսին (գերեզմանատան – Հ.Խ.) մէջ մէկ շաբաթ հերթով գիշերները կեցանք: Օր մը մենք՝ «Մայեաթ-Նովա»ցի ընկերներ հոն կը կենայինքկոր, օրն ալ չէր լմնցած՝ սասունցիներն ալ ուզեցան, որ նոյն գիշեր իրենք ալ մեզի հետ կենան: Հարկաւ՝ ըսինք, հրամմեցէք: Սասունցիների միութեան մէջ մէկ մասը իսլամացածներ, մէկ մասը քրիստոնեաներն են, եկան, իրար հետ կը խօսինկոր: Մենք ալ ըսինք, որ աղբարիկ, դուք հա՞յ էք: Հայ ենք,- ըսաւ մին, միւսները՝ մենք ալ հայ ենք: Հիմա գիտենք, որ մէկը հայ է, միւսները իսլամացած են, Էս մէկ հայը՝ «Ես իսլամացած հայ եմ» ըսաւ: Կը խօսենքկոր: Ըսաւ այո, դուք շատ տանջուեցաք, բայց ըսաւ, հայ ըլլալով մնացիք, մենք իսլամացած մնացինք, բայց մերին ինքնութիւնը շատ դէֆորմ (այլափոխուեց – Հ.Խ.) մը եղաւ, ըսաւ, մերին վիճակը շատ աւելի դժուար է ձեզմէ ըսաւ:

- *Բնչո՞վ է դժուար:*

- Չեմ գիտերկոր, բայց ըստ, որ շատ դժուար վիճակին մեջ ենք մենք ըստ, մերին ինքնությունը՝ հիմա մենք մուսուլման ենք՝ մուսուլման ենք, հայ ենք՝ հայ ենք, բայց ոչ մեկուն չենք կրնայ ասիկա բացատրել, չենք ալ կրնարկոր մեր ինքնության հետ համակերպուիլ: Բայց իրենք մեզի հայ կ'ըսենկոր, իսկ իրենք իրենց հեռուէն հեռու կ'ըսեն, որ կրօնափոխ մուսուլմաններ ենք, համա իրենց չեմ կարծեր որ հայ ըսեն: Իրենց մեջը աս կոխը կ'ենին ըստ ինձի:

- *Այս կրօնափոխների հայ համարուելու համար մկրտուածութիւնը նախապայման է:*

- Այո: Սփիւռքահայութեան մեջ մկրտուած ըլլալը նշան մըն է: Խորհրդանշան մըն է, անոր համար, որովհետեւ մենք պետութիւն չունինք, մենք եկեղեցիին հետ կապուած ենք, եկեղեցիին անդամ ըլլալու համար ալ մկրտուած ըլլալ պէտք է: Նոյնիսկ արեւիստ ըլլալու դէպքում: Եկեղեցին է մեզի համախմբողը: Հիմա՝ հետաքրքիր բան մը: Ես Հայաստան կ'երթամկոր, կը նայեմկոր, որ մեր տղաքը, ընկերները, հէջ մէկը եկեղեցիին հետ կապ չունի: Եկեղեցին Հայաստանում ուրիշ բան է, հոս՝ այլ բան է: Եկեղեցին հոս միայն կրօն չէ, հայկական կեանքի կառուցուածքի կարեւոր մաս մըն է: Մերին հայկական կեանքը եկեղեցիի շուրջ կը դառնայ: Երեւանում Զէյթունին մեջ եկեղեցի մը կայ, Քանաքեօն մեջ ալ եկեղեցի կայ, բայց պատ⁷⁶ չիկայ: Պատ չիկայ: Մեր եկեղեցիները միշտ պատ ունին, գիտէ՞ք, աստեղները, այսինքն՝ սա տեղը, պատին ներսը պիտի հաւաքուենք, պատին մեջ պիտի քննարկենք բաներ, որ դուրսը չենք քննարկիր: Պատին ներսն է հայութիւնը: Իսկ իսլամները չեն կրնայ եկեղեցի, պատին ներսը ըլլալ:

- *Դուք, որ քրիստոնէայ մնացիք, ամէն ջանք արեցիք կրթութիւն ստանալ: Իսլամ հայերի մէջ կրթութիւնը ինչպէ՞ս է:*

- Իսլամ հայերին մեջ կրթութիւնը նորմալ, երկրի գնացքին (ընթացքին – Հ.Խ.) հետ հաւասար է ըստ իս: Ուսանողներ ալ կան, տգէտ մնացողներ ալ կան, ինչպէս թուրքին հետ համեմատութեան՝ հաւասար են ըստ ինձի: Քրիստոնէայ հայերի ուսանելու բանը աւելի շատ է, ան ալ ուրիշ ձեւի բան մըն է ձեզ ըսեմ: Օրի օր արհեստը մեր ձեռքէն կ'երթակոր, որովհետեւ մեր տղաքները կ'ուսանինկոր, մենք արհեստաւոր ժողովուրդ էինք, արհեստը մեր ձեռքէն կ'երթակոր բայց:

- *Թու՞րքն է հիմա զբաղեցնում այդ տեղը:*

- Քուրդը աւելի ճիշտ: Որովհետեւ արեւելքէն խախտեցին (շարժուեցին, գաղթեցին – Հ.Խ.) եւ հիմա քուրդը արհեստին մեջ աւելի առաջացաւ: Մեծ շինարարութեան համար էլ եթէ ըսենք՝ դարձեալ քուրդերը: Առաջացած շինարարական ֆիրմաներին շատերը քուրդերն են, անոնց բանուորներն ալ շատը քուրդեր են: Հիմա Իստամբուլում շինարարութիւն է եթէ, հարիւրէն՝ 80 տոկոս բանուորները քուրդեր են:

Վեց յարկանին տունին համար չեմ ըսերկոր, անոնք ամեն որ կրնայ ըլլալ, հայ ալ կրնայ ըլլալ, Բայց մեծ ֆիրմաները քուրդերն են շատը:

- *Հիմա էս սասունցիների խնդիրը, որ եկել են. դուք բոլորդ՝ ստամբուլահայերդ, այն՝ 50ականների եւ աւելի շուտ եկածները շատ էլ մօտ չեն թողնում սասունցիներին հայկական գործերին:*

- Հիմա ուրիշ տեսակ ըսեմ: Ինչպէս պոլսահայերը չհանեցին մերիններին, մերինն ալ չհանեցին, որ սասունցիները մաքրեն: Հիմա ալ սասունցիները չեն արտօնիր նոր եկողներուն: Ասիկա, չնայած հայկական միջավայրի վիճակ է, Բայց առհասարակ ենթակայ է Իստամբուլի կանոններուն: Հիմա դժբախտաբար աս Իստամբուլը շատ վատ բիզնէս է արդէն, իրեն խաղը ինքը կը կերտէկոր արդէն, իրեն մէջ ապրող ժողովուրդը իր մէջը կը հալեցնէկոր, եւ դժբախտաբար աս սասունցիները պոլիսեցի դարձան: Մի մասը՝ երբեմն մեզի պէս ընդդիմադիր կեցողները անոնց կը քննադատենկոր,- դուք ինչու էք Պոլիսը: Ես մէկ հատ մը ծանօթ ունիմ սասունցի՝ շատ աղուոր հայերէն կը խօսիկոր, Բայց ես կը կարծէի, որ հայերէն չի գիտեր: Օր մը պատմեց Սասունին պատմութիւնը եւ անանկ աղուոր հայերէն կը խօսի եղեր որ, Սասունի հայերէնը, բարբառը: Բայց սովորաբար իրենց Սասունի բարբառը չեն գործածերկոր, իբրեւ թէ ամօթ է: Թուրքերէն կը խօսեն: Բայց ամօթը այն է, որ հենց որ գործածեն՝ բոլորը իրենց պիտի արհամար[ի]են: Ես քաջալերեցի, որ իրենք հայերէնը խօսեն:

- *Ես էնպէս զգացողութիւն ունեմ, որ սասունցին հիմա խնդիր ունի, որ ուզում է պոլսահայութեանը ապացուցել, որ ինքը հայ է:*

- Հա, դժբախտաբար աւելի վատը՝ իստամբուլահայ է: Կ'ըսենք, որ հայերէն չգիտեն, հայ չենք սեպել իրեն: Բայց դրամ ունեցանէ՝ չենք նայի՝ հայերէն գիտի, չգիտի, անմիջապէս հայ է՝ եթէ ինք ուզենայ հայ ըլլալ: Յուցամոլութիւն կայ, դրամի ցուցամոլութիւն: Իմին համայնքին մէջ է աս, ցուցամոլութիւնը հային համայնքին համար է, թուրքին համար չէ: Պրիստիժը (պատիւը, հեղինակութիւնը – Հ.Խ.) դրամն է, որքան որ, հիմա եթէ նայէկոր մեր թաղականներուն՝ ամենը շատ հարուստ մարդեր են, շատ փող ունենաս՝ կ'ընտրուիս: Հիմա որ շրջանաւարտ կ'ըլլանք մեր դպրոցներու, քսան տարի մեր միութիւնին կը ծառայենքկոր, իշտէ մի կողմ ալ կ'աշխատենքկոր: Ան էլ կայ որ, քսան տարի փող աշխատեր է, համայնքի գործերուն չի օգնել, ոչինչ չի արել, քսան տարիէն վերջը կու գակոր ատենապետ կ'ըլլակոր: Առանց մերին ներքին գործերէն, անցուղարձերէն տեղեակ ըլլալու, կու գակոր, անկէ վերջը կը սկսիկոր սովորիլ: Ադ մարդը հեշտութեամբ դրամ կը հաւաքի: Դրամ հաւաքելը շատ կարեւոր է: Ինքը նոյնիսկ իրեն դրամը չի տար, ես երթամ հիմա մէկուն ըսեմ, որ սա չափի դրամ տուր, բան պիտի դնենք, ինձի չի տար, Բայց անոր կու տայ: Ի վերջոյ ադ դրամն ալ իրեն աւելի դիւրութեամբ կու տան: Նոյնն է սասունցիներու համար: Կը հարստանայ, կը գայ մարդը՝

հայ կ'ուզեմ համարուիլ: Փող ունիսնե՝ անմիջապես հայ ես, հրամեցե՛ք: Փող չունիս՝ ապացուցի՛ր հայ ըլլալդ: Միշտ կը խօսիք այս նիւթին վրայ, բայց միշտ "ժամանակ չիկայ", հիմա, հենց հիմա այս գործը պիտի լմննայ, գործն ալ ադ մարդը աւելի դիւրութեամբ կ'ընէ: Բայց "ժամանակ չիկայ" ասելով, մենք շատ սուղ կը վճարենք անիկա: Աս մարդիկը ետքը կը թելադրեն, իսկ մէջը հոգի չիկայ, մեծ ծրագիր չիկայ:

- *Ձեր զաւակները պիտի այստե՞ղ ապրեն:*

- Անպայման: Ես չեմ ուզեր որ ուրիշ տեղ էրթան: Հոս պիտի ապրենք, ամէն ինչ պիտի անեմ ես ատոր համար:

- *Ձեզի համար կարեւոր է, հայի հետ կ'ամուսնանան, թէ՞...*

- Այո: Ամէն բանին մէջ ես կրնամ թոյլ վարուիլ, բայց անոր մէջ՝ չէ: Անպայման: Գիտեն, անոնք ալ գիտեն:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԸ. «ՎՐԱՑԻ ԵՄ, ԹՈՒՐՔ ԵՄ, ՀԱՅ ԵՄ, ԱՅՍԵՂ՝ ՔՈՒՐԴ ԵՄ. ԵՍ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ ԵՄ»

2011ի ամռանը Դերսիմի Ջիւրիզի գիւղում հարսանիք կար, որին, իմ խնդրանքով, հրաւիրել էին նաեւ ինձ: Ջիւրիզին խիստ բարձր լեռնային ալեւիական փոքր գիւղ է, որի բնակիչներից 70 մարդ զոհ է գնացել 1938ի ջարդերին: Հիմա, այն Դերսիմի դատարկուած գիւղերից է, որտեղ երբեմն-երբեմն, ռստիկանների թոյլտուութեամբ, նախկին բնակիչները եւ նրանց ժառանգները կարող են այցելել ծիսական պահանջների դէպքում: Հարսանիքը այդ պահանջներից մէկն էր, եւ հիմա հարսանիքի առիթով նախկին ջիւրիզեցիներից շատերն էին Ջիւրիզի եկել՝ հարսանիքին մասնակցելու: Ջիւրիզի գիւղից յստակ երեւում է Դերսիմի հայերի համար սրբազան Սուրբ Լոյս (Սրլիս) լեռը, եւ հարսանքաւորներից շատերը, իմանալով հայ լինելս, սիրալիր պատմում էին Սրլիսի կարեւորութիւնը հայերի համար եւ Սրլիսի «հրաշագործութիւնների» մասին: Ինձ մօտեցաւ միջին տարիքի միջահասակ, ժպտաղէմ մի տղամարդ եւ թրքերէնով հարց տուեց.

- Հա՛յ էք, Հայաստանի՞ց էք: Էրմա՞նի եղղաշ:

- Այո, - ասացի, - դու՞ ք:

- Վրացի եմ, Արդուիւնից:

- Վրացերէն գիտե՞ք:

- Չգիտեմ:

- Արդուիւնից Դերսիմ հարսանիքի համա՞ր էք եկել:

- Ես Անկարայից եմ եկել, այնտեղ եմ ապրում:

- Վրաստանում երբեւէ եղե՞լ էք:

- Չէ, ես չեմ եղել, բայց որդիս այնտեղ է սովորում: Ես այստեղ քուրդ եմ:

- Ո՞նց այստեղ քուրդ էք: Դուք վրացի էք, բայց այստեղ Չեզ քու՞րդ էք ներկայացնում:

- Ես Արդուիւնում վրացի եմ, Անկարայում թուրք եմ, այստեղ քուրդ եմ, Համշէնում հայ եմ: Քրդերի մէջ քուրդ եմ, հայերի մէջ՝ հայ եմ: Ես կոմունիստ եմ:

- Կոմունի՞ստ էք: Իսկ այստեղ ալեւի չե՞ք, միայն քու՞րդ էք:

- Չէ, ալեւի չեմ, ես Արդուիւնում սուննի մահմեդական եմ (այսինքն՝ չի կարող ալեւի լինել - Հ.Խ.), բայց կրօնի հետ գործ չունեմ, ես կոմունիստ եմ, արէիստ եմ: Կրօնն իմ կեանքում դեր չունի: Ես շատ հայ ընկերներ ունեմ: Անունս Մամմադ Օզար է: Ես կոմունիստ եմ, ու ինձ համար ազգութիւնը ոչ մի նշանակութիւն չունի: Ստամբուլում ես Հրանտ Դինքի հետ ընկերութիւն էի անում, շատ հայերի հետ եմ ընկերութիւն անում: Կինս էլ Հոպայից է, համշէնահայ է:

- Ձեր կինը կոմունիստ չի՞: Նա իրեն հայ է համարում:

- Այո, նա հայ է: Աղջիկս էլ իր մօր նման հայ է, իրեն հայ է համարում: Տղաս էլ իրեն վրացի է համարում, ու Վրաստանում է սովորում:

- Տղադ վրացերեն գիտի՞: Բ՛նչ լեզուով է Վրաստանում սովորում:

- Անգլերեն: Վրացերեն չգիտի, Բայց իրեն վրացի է համարում:

- Բսկ կինդ հայերեն գիտի՞:

- Այո, Համշենի հայերենը: Աղջիկս էլ գիտի, մօրից է սովորել:

- Արդուին գնու՞մ էք:

- Այո, լինում եմ: Այնտեղ շատ ընկերներ ունեմ: Արդուինում շատ վրացիներ կան, սուննի մահմեդական են:

- Արդուինում վրացիներդ բոլորդ ձեզ վրացի՞ էք ասում:

- Չէ, թուրք ենք ասում: Սուննի մահմեդական են:

- Բայց դուք ձեզ վրացի՞ էք ասում:

- Այո, ես վրացի եմ ասում: Արդուինում ես վրացի եմ:

- Արդուինի վրացիներն է՞լ են ձեզ վրացի ասում:

- Այո, ինձ վրացի են ասում, քանի որ ես ինքս ինձ վրացի եմ ասում:

- Արդուինում հայերի հետ է՞լ էք ընկերություն անում:

- Արդուինում հայ չի մնացել, հայ չկայ Արդուինում: Արդուինից մինչեւ Էրզրում շատ հայկական եկեղեցիներ կային, հիմա էլ կան, չորս հատ եկեղեցի կայ: Բայց հայ չի մնացել: Հայերին բոլորին սպանել են:

- Ե՞րբ էք կոմունիստ դարձել: Քանի՞ տարի է, որ կոմունիստ էք:

- Տասնվեց տարեկանից կոմունիստ եմ: Արդեն 35 տարի կոմունիստ եմ:

- Տանը, ընտանիքում ի՞նչ լեզուով էք խօսում:

- Թուրքերեն: Բոլորս էլ թուրքերեն ենք խօսում:

- Բսկ քրդերի հե՞տ: Ասում էք, որ այստեղ քուրդ էք:

- Թուրքերեն: Ցաօք քրդերեն չգիտեմ: Աղջիկս է սովորել քրդերեն Անկարայում: Մենք այնտեղ շատ քրդերի հետ ենք ընկերություն անում:

- Անկարա ի՞նչու էք գնացել ապրելու: Այնտեղ կոմունիստների համար աւելի՞ լավ է:

- Անկարայում շատ գեղեցկուհիներ կան,- ասում է կատակով:

- Ձեր զաւակներն է՞լ են կոմունիստ:

- Այո, նրանք էլ կոմունիստ են:

- Բայց կոմունիստ լինելը չի խանգարում, որ նրանք վրացի կամ հայ լինեն:

- Այո, չի խանգարում: Բայց կոմունիստի համար ազգությունը կարեւոր չի:

- Թուրքիայում՝ Դիարբեքիրում, Արդուինում, Անկարայում, Ատամբուլում, այստեղ՝ Դերսիմում, կոմունիստների համար որտե՞ղ է աւելի լավ:

- Ամեն տեղ էլ կան կոմունիստներ, բայց մի մասը գործ անող է, մի մասը ուղղակի հայեացքներով կոմունիստ է: Թուրքիայում ամեն տեղ նույնն է:

- *Ձեր գաւակներն ի՞նչ տեսակ կոմունիստ են, գործ անող, թե՞ հայեացքներով:*

- Տարբեր են: Աղջիկս պատմութիւն է ուսումնասիրում, հայերի պատմութիւնը: Նա գիտի Դէր Զօրի, Վարուժանի, Վարդանեանի, Կոմիտասի, Ասլամազեանի մասին: Նա ինքնութեամբ հայ է: Նրա կոմունիստ լինելը կոմունիստներին հաւատալն է:

- *Թուրք կոմունիստներն ի՞նչ են ասում, ինչպե՞ս են գնահատում հայերի Յեղասպանութիւնը: Ինչ որ ծրագիր ունեն այդ հարցի հետ կապուած:*

- Կոմունիստները «Մէլլիքիմ» են ասում: Շատ չեն խօսում այդ մասին: Բայց կոմունիստների մէջ շատ հայեր կան:

- *Ձեր՝ կոմունիստական ծրագրում հայերի Յեղասպանութեան մասին որեւէ բան կա՞յ:*

- Չէ, ծրագրում չկայ: Մենք դա չենք քննարկում:

- *Իսկ թուրք կոմունիստների մէջ ազգայնականներ չկա՞ն:*

- Կան, ինչպէս չկան, ազգայնականներ ամեն տեղ կան: Չէ՞ որ սա Թուրքիան է:

Այս երկխօսութիւնը ինձ համար շատ անակնկալ չէր, որովհետեւ Դերսիմում եւ շրջականերում՝ Երզնկա, Խարբերդ, Սեբաստիա...յաճախ էի հաղիպում մարդկանց, ովքեր դժուարութիւն ունեին իրենց ազգային ինքնութիւնը ձեւակերպելու եւ յաճախ էին իրենց համար թուացեալ համաշխարհային՝ ընդհանրական գաղափարական ինքնութիւն ընտրում: Իմ գրուցակիցներից մէկ ուրիշի՝ Կըզըլքիլիսէում (ներկայիս Նազիմիյէ) ապրող սոցիալիստի դատողութիւնները այս հարցի շուրջ զգալիորէն արտայայտում են այս կարգի կողմնորոշումները, ուստի համառօտ ներկայացնում եմ այն.

«Ես անձնագիր չունեցող մարդ եմ: Տաս տարի բանտերում եմ եղել, հիմա էլ անձնագիր չեն տալիս: Այստեղ կ'ասեն հայ եմ, ալեւի եմ, քուրդ եմ, կըզըլբաշ եմ, տարբեր բաներ կ'ասեն, բայց բոլորին միաւորողը մի բան է՝ սոցիալիստական հայեացքները: Եւ այդ հայեացքների տարածուածութեան հիմքում մի բան է ընկած՝ բոլոր դերսիմցիները ճնշուած են պետութեան կողմից: Այստեղ անարդարութիւնները տարբեր են, թե՛ ազգային, թե՛ կրօնական, թե՛ տնտեսական: Այդ անարդարութիւններն են ձախ հայեացքների ձեւաւորողը: Դերսիմը, կարելի է ասել, ձախական է: Իմ պապերն էլ հայ են եղել: Եթէ ես սոցիալիստ չլինէի, կ'ասէի՝ ես էլ հայ եմ: Բայց ես սոցիալիստ եմ, նախ եւ առաջ՝ սոցիալիստ եմ: Կրօնն ինձ համար որեւէ դեր չունի, բայց եթէ

հարցնեն՝ կ'ասեմ ավելի եմ, որովհետեւ ավելիները ճնշում են: Իհարկե քրիստոնեաներն էլ են ճնշում: Բայց քանի որ ես արդեն ավելիների մեջ եմ, կ'ասեմ՝ ավելի եմ: Որովհետեւ եթե ասեմ քրիստոնեայ եմ, նախ՝ չգիտեմ քրիստոնեական ուսմունքը, երկրորդ՝ ես այստեղ, Դերսիմում, կ'ունենամ ճնշումածության մի քանի մակարդակ. հայկական, քրիստոնեական ճնշումածություն, որով պիտի տարբերուեմ ընդհանուր դերսիմցիներից, նաեւ դերսիմական ճնշումածություն, քանի որ բոլոր բնիկ դերսիմցիները ճնշում են նաեւ դերսիմցի լինելու բուն փաստով: Արդիւնքում իմ ճնշումածության տեսակը պիտի տարբերուի Դերսիմի ընդհանուր բնիկ բնակչության ճնշումածության տեսակից: Իմ խոր համոզմունքով մենք բոլորս էլ այստեղ՝ Դերսիմում, եւ բոլոր ճնշումածները Թուրքիայում նոյնն ենք՝ «ճնշումածներ»: Ուրեմն ի՞նչու ինձ որպէս հայ ճնշումած զգամ, եթե դրանով պիտի տարբերուեմ Դերսիմի ընդհանուր բնակչությունից եւ դրանով պիտի զատուեմ: Մենք այստեղ դերսիմցի ենք եւ սոցիալիստ: Սա է մեր ինքնությունը: Ինչ վերաբերում է Դերսիմի հայությանը, այստեղ համարեա մարդ չէք գտնի, որ հայկական արին չունենայ: Մենք իրականում մի ընդհանրություն ենք, ծագումով՝ հայ-ալեւիական, պետութեան կողմից ճնշում են դրա դէմ պայքարող: Ժամանակին իմ պապերը պայքարել են որպէս հայեր: Մեր տոհմը մինչեւ [19]38թ. հայությունը պահպանել էր, եւ [19]38ին հետապնդուել է հենց հայ լինելու համար: Մերոնք Կադնուտ⁷⁷ գիւղից էին: Կադնուտում բոլորն էլ հայեր են եղել: Ամբողջ Դերսիմն այդ մասին գիտի: Նոյնիսկ Կադնուտի ավելիները աւելի վաղ ալեւիացած հայեր են եղել: Մերոնք կռուել են: Մեր գիւղը շատ յայտնի է իր դիմադրութեամբ: Մեր տոհմը [19]38ին լրիւ սպանուել է, 99 տոկոսով, միակ մարդը, ով մնացել է, հայրս է: Հայրս փոքր երեխայ է եղել, իրեն թաքցրել են: Հայրս տեսել է, թէ ոնց իր հօրեղբայրը, հայրն ու մայրը մի ամբողջ օր իրենց տունը կարողացել են պաշտպանել զինուորներից: Պաշտպանել են մինչեւ փամփուշտները լրիւ վերջացել են, զինուորները եկել գրաւել են այդ տունը, բոլորին սպանել են: Վառել են: Այդ տունը լրիւ կրակի մեջ է եղել, լրիւ, լրիւ... Կադնուտում մնացած հայերը ալեւիացել են [19]38ից յետոյ: Դրանից յետոյ հայրս մի կերպ մեծացել է: Ես ու եղբայրս ենք հիմա էլ կռում, գաղափարների կռումով ենք կռում: Մեզ ձեռքակալել են: Նստել ենք: Բանտ ենք նստել: Եղբայրս տասը տարի նստել է: Ալեւիների մեջ շատ տարբեր հայեացքների մարդիկ կան, դրա համար նոյնպէս ես չեմ ուզում ինձ ալեւի անուանել: Որովհետեւ ես ընդհանուր եմ սոցիալիստ ալեւիների հետ, ոչ բոլորի: Յետոյ էլ ալեւիները յաճախ են ասում, որ իրենք էլ են մահմեդական: Բայց մենք մահմեդական չենք, մենք արեւն ու ջուրն ենք պաշտում: Ես մահմեդական չեմ: Ես մեր տոհմի ողջ պատմությունը, ապուպապերիցս սկսած, գրի եմ առել: Հայրս պատմել է, ես գրել եմ: Ուրիշներին էլ եմ հարցութեամբ արել»:

Դերսիմում ես որոշ այլ կաղնուտցիների նոյնպես հանդիպեցի: Նրանց պատմածների համաձայն նախկինում վարչականօրէն Խոզաթին ենթարկուող կաղնուտցի հայերը գիւղից հեռանում էին դեռեւս ժԹ. դարավերջին, շատերն անցել են Սասուն: Կաղնուտցիներից է ձեւաւորուել Դերսիմի Քարաքոչ գիւղը: Այժմ Կաղնուտում ապրողներ կան, բայց մեծ մասը ցրուել են:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ծն. Այս հատորով աւարտին կը հասնի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* ԼԳ. եւ ԼԴ. հատորներուն մէջ այս նիւթով հրապարակումներու ծրագրեալ շարքը: Յառաջիկային այս ամբողջութիւնը, վերամշակեալ, առանձին հատորով լոյս պիտի ընծայուի:
- ² Martin Van Bruinessen, “Genocide in Kurdistan? The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38) and the Chemical War Against the Iraqi Kurds (1988)”, էջ 6, 7
(http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Genocide_in_Kurdistan.pdf):
- ³ Անդ. էջ 8-9:
- ⁴ «Բ. Դարի Միջնադար (Իսլամացում, Իսլամացած, Ալեւիացած, Ծպտեալ Հայերը Թուրքիայում)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԴ., Պէյրութ, 2014, էջ էջ 505-506:
- ⁵ Ismail Besikçi, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi (1935) Թունջելիի օրէնքը եւ Դերսիմի ցեղասպանութիւնը*, Istanbul, Belge yayinlari, 1990:
- ⁶ Արժի յիշել, որ ԽՍՀՄում նոյնպէս մինչեւ 1960ականները՝ Խորուշեւեան «ձնհալի» շրջանը Հայկական Ցեղասպանութեան մասին ոչ միայն գրել եւ հրատարակել, խօսել անգամ չէր կարելի: Այդ մարդիկ ոչ թէ բանտերում էին յայտնուում, այլեւ գնդակահարում էին: Բանաւոր յիշողութիւնը մնում էր ընտանիքների ներսում եւ նոյնիսկ այդ տարբերակով էր ճնշում, քանի որ մարդիկ պարզապէս վախենում էին իրենց երեխաներին պատմելով՝ նրանց վտանգների ենթարկել: Սասունի փախստականներից Թալինի Ահազի գիւղում ապրողների մասին սասունցի Պօղոս Գրիգորեանը գրում է. «բոլշեւիկեան բռնապետութեան դաժան տարիներին, վախի ու սարսափի մէջ լեզուները կապ դրած ապրեցին, քչախօս դարձան, զոմերի մէջ քնեցին, իրենց տառապանքները, հոգսն ու ցարք աւելի շատ անասունների ու լծկան եզների հետ կիսեցին, քան ընտանիքի անդամների ու հարեւանների հետ» (Պ. Գրիգորեան, *Անպարտ Սասուն, Մարտնչող Շէնիկ*, Երեւան, «Լուսակն», 2012, էջ 44): Աւելի ուշ, մինչեւ ԽՍՀՄ կազմալուծուելը, կարելի էր գրել զգալի վերապահութեամբ, միշտ շրջանցելով խորհրդային դարձած Ռուսաստանի նիւթական (զինամթերք, դրամ) եւ բարոյական օժանդակութիւնը քեմալական Թուրքիայի իրականացրած հայկական ջարդերին, եւ, իհարկէ, լոել 1920ի հայ-թուրքական պատերազմի եւ 1921ին արդէն խորհրդայնացած Հայաստանի բնակչութեան կոտորածների մասին: Միայն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում

քեմալականների 1921ի թողած «ժառանգութեան» վերաբերեալ Ապրիլ ամսի ՀայՅեղհոմի Յանձնաժողովի ստուգումը պարզել էր. «Մպանուածներ - 60.000, սովից մահացածներ - 34.000, բռնաբարուածներ - 50.000, որից 20.000 աղջիկներ, գերուել են 8000: Տարուել են խոշոր եղջերաւոր անասուն՝ 80.000 գլուխ, մանր եղջերաւոր՝ 25.000 գլուխ, ողջ գիւղատնտեսական մթերքները եւ տեխնիկան» (Կտրիճ Սարգսեան, «Հայաստանում Սովետական Իշխանութիւնն Ամրապնդելու Միջոցառումները», *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ*, 1986, #3, էջ 25-26 ([http://lraber.asj-oa.am/4524/1/1986-3\(21\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/4524/1/1986-3(21).pdf)): Յատկապէս մինչեւ Ստալինի մահը՝ 1953, այդ մասին գրել չէր կարելի կամ գրելու դէպքում պարզապէս չէր հրատարակուի. ԽՍՀՄում տպագրութիւնը պետութեան բացառիկ իրաւունքն էր եւ ոչինչ չէր հրատարակուի առանց «Գլաւլիտ» կոչուող հզօր կառոյցի թոյլտուութեան:

⁷ Van Bruinessen, էջ 3-4:

⁸ http://www.horizonweekly.ca/news/details/71581#.Vc_UUdO4w8U.facebook, Օգոստոս 14, 2015:

⁹ Մուշի իսլամացած հայերը՝ <http://hayernaysor.am/%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%B7%D5%AB-%D5%AB%D5%BD%D5%AC%D5%A1%D5%B4%D5%A1%D6%81%D5%A1%D5%AE-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%A8-2/>:

¹⁰ Թունջելի - Թուրքիայի նախկին Դերսիմի Նահանգի (այժմ՝ Թունջելի) կենտրոնը:

¹¹ Ալեւի - Ալեւիզմի իսլամական աշխարհում համարում է շիիզմի ծայրայեղ աղանդաւորական ուղղութիւն: Համարում է, որ ալեւիների կրօնական պատկերացումները խարսխուած են իսլամիիզմի, շիիզմի, քրիստոնէութեան, նախաիսլամական կրօնական պատկերացումների, յունական փիլիսոփայական ընդհանրացումների վրայ: Ալեւի են Դերսիմի եւ յարակից տարածքների (Մուշ, Խարբերդ, Երզնկա, Մալաթիա, Էրզրում են.) զազախօս բնակչութեան մեծ մասը եւ նոյն տարածքի քրմանջիախօս քրդերի մի մասը: Դերսիմի ալեւիների մեծ մասը, ովքեր դատողութիւններ են անում ալեւիզմի մասին, պնդում են, որ ալեւիզմը կրօն չէ, այլ՝ «մարդասիրութիւն», «սէր աշխարհի եւ մարդկանց նկատմամբ»: Նրանք կրօնական որեւէ գիրք չունեն, սակայն կրքոտ սէր եւ պաշտամունք ունեն գրքի առհասարակ, քրիստոնէական կրօնական գրքերի նկատմամբ մասնաւորապէս. կրօնական կառոյցներ չունեն, սակայն խիստ զգայուն պաշտամունքային վերաբերմունք ունեն Դերսիմում այժմ մեծ մասամբ ոչնչացուած հայկական քրիստոնէական եկեղեցիների եւ վանքերի եւ նոյնիսկ դրանց աւերակների նկատմամբ, եւ նոյնքան մերժողական վերաբերմունք՝ իսլամական ցանկացած՝ սուննիական կամ շիայական ուսմունքի եւ կրօնական կառոյցների՝ մզկիթի նկատմամբ:

¹² 1938ին Դերսիմի բնակչութեան կոտորածներից յետոյ, երբ ալեւիացան նաեւ Դերսիմում դեռեւս մազապուրծ բոլոր քրիստոնէայ հայերը, ինչպէս նաեւ հայերի ու ալեւիների համար դադարեցին կրօնական ծառայութիւնները հայկական եկեղեցիներում ու վանքերում, վերացուեցին կրօնական գրքերը, կենցաղից ամբողջովին դուրս մղուեց հայերէնը են., եւ դրան զուգահեռ տարբեր ձեւերով փորձեր արուեցին ներդնել սուննի մահմեդական կրօնական

աղօթատեղիները՝ մզկիթները (ջամի), ալեիների (այդ թույ՛մ՝ ալեիացած հայերի) առաջ կանգնեց սեփական, ոչ-քրիստոնեական, ոչ-մահմեդական, այլ՝ ալեիական կրօնական շինություններ ունենալու հարցը: Որպես կրօնական շինություններ հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը ճանաչող մարդկանցից հաւանաբար մեծ ջանքեր պահանջուեց լուծում գտնել այդ հարցի համար: Առաջինը, ինչպէս ալեի զազանների մօտ յաճախ եղել է, «լուծում գտան» Կուրեշյան աշիրէթի մարդիկ. (*«Կուրեշյանցիները սէիդ են», «Տերսիմի գլխաւոր կրօնապետը Մէյիտ Իպրահիմ պէկն է, Կուրեշյանցիներու ցեղէն սերած» «Կուրեշյանցիներն առանձին ազգեցիկ ցեղ մ'են Տերսիմի մէջ, որոնցմէ զատ ուրիշներն իրաւունք եւ կարողութիւն չունին կրօնական լինելու»*) Անդրանիկ, *Ճանապարհորդութիւն Դէպի Տերսիմ*, Թիֆլիս, 1900, էջ 152, 165-166): Ահա Կուրեշյան աշիրէթի ընտանիքներից մէկի՝ Կըզըլքասների (կըզըքան՝ ոսկէ արիւն, գուցէ նաեւ՝ կարմիր արիւն - Հ.Խ.) նախաձեռնութեամբ 2002ին կառուցուել է Դերսիմի թերեւս առաջին ալեիական կրօնական կառոյցը՝ «Կուրեշ Բաբայի Օջախ» սրբավայրը, ներկայիս Նազիմիլիյից (նախկին Կըզըլքիլիսէ՝ Կարմրավանք կամ Կարմիր եկեղեցի) մօտ 20 կլմ. հեռաւորութեան վրայ, ներկայիս Բոստանլը գիւղի մօտ: Կուրաշը ալեիների ժողովրդական աւանդաբանների հերոսներից եւ միաժամանակ սրբերից է, ում անյայտ մասունքը, բազմաթիւ մետաքսէ եւ ատլասէ կտորներով ծածկուած, գտնուում է «Կուրեշ Բաբա Օջախ»ի ներսի սենեակներից մէկում:

¹³ Հագրաթ Ալի, հագրաթ Հուսէյին - Ըստ իսլամական աւանդութեան Ալին Մուհամմէդի հօրեղբորորդին եւ միաժամանակ նրա դուստր Ֆաթիմայի ամուսինն էր, Հուսէյինը՝ սրանց կրտսեր որդին: Շիաները Հուսէյինին համարում են երրորդ իմամ եւ նրա զոհուելու օրը ողբում են յատուկ հանդիսաւորութեամբ (Աշուրա): Իմամ Հուսէյինը զոհուել է 680ին, Մեքքայից Կուֆա (քաղաք Իրաքի կենտրոնում, Եփրատ Գետի ափին, Բաղդադից 170 կլմ. հարաւ) գնալու ճանապարհին: Հուսէյինը Կուֆա էր մեկնում ժամանակի խալիֆ Եազիդ Ա.ի իշխանութեան դէմ ըմբոստութիւնը գլխաւորելու նպատակով (կուֆացիները հաւատարմութեան երդում էին տուել Հուսէյինին): Ճանապարհին Հուսէյինի հետեւորդների փոքրաթիւ խումբը շրջապատուում է խալիֆի մեծաթիւ զօրքերի կողմից: Զոհուում են շատերը, այդ թույ՛մ՝ Հուսէյինը, նրա երկու որդիները, նրա աւագ եղբայր Հասանի երեք որդիները եւն.: Հուսէյինի թոռան կտրուած գլուխը ուղարկւում է Դամասկոս՝ խալիֆ Եազիդ Ա.ին: Համարւում է, որ Հուսէյինի եւ նրա հետեւորդների ողբերգական մահը նպաստել է նրա հայր Ալիի հետեւորդների համախմբանը եւ ինքը՝ Հուսէյինը դարձել է ինչպէս շիիզմի խորհրդանիշը, այնպէս էլ իսլամական աշխարհի նշանաւոր դէմքերից մէկը: Դերսիմի ալեիներից շատերի տանը կարելի է հանդիպել Հուսէյինի դիմանկարը: Առհասարակ Հուսէյինի մասին պատմությունները Դերսիմի ալեիների ամենասիրուած եւ ամենայուզիչ պատմություններից են, սակայն նրանք իմամի մահուան օրուայ հետ կապուած շիաների նման որեւէ հանդիսութիւն, ողբի օր չունեն: Դերսիմի ալեիների մեջ ամենատարածուած անունները Ալի, Հուսէյին, Հասան անուններն են:

¹⁴ Բաբա - Ալեիները «բաբա» անուանում են տարիքով, յարգարժան մարդկանց:

- ¹⁵ Վարդենիկ – 1914ին Ռեսիդան ալեիական աշիրէթի տիրապետութեան տակ գտնուող լեռնային Վարդենիկ Գիւղը Խոզաթի Գաւառակի գիւղերից էր, ունեցել է Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի եւ շրջակայքում հռչակաւոր Ս. Սարգիս եկեղեցի (Գեորգ Հալաջեան, *Դերսիմի Հայերի Ազգագրութիւնը*, հրատ. պատր. եւ խմբ. Դ. Վարդումեան, *Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւստութիւն*, Հտր. 5, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 35):
- ¹⁶ 1984-87ի ընթացքում Թուրքիայի արեւելեան նահանգներում, մասնաւորապէս Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում քուրդ զինեալների դէմ պայքարի պատրուակով, թուրքական բանակի միջոցով 2400 գիւղ եւ 1500 գիւղակ ամբողջութեամբ կամ մասնակիօրէն դատարկուել է կամ ոչնչացուել, եւ տեղահանուել է շուրջ 3 միլիոն բնակչութիւն (Forced Evictions: Violations of Human Rights, Global Survey on Forced Evictions, No7COHRE, September 1998, www.cohre.org, pp. 65-69 (<http://www.jubileecampaign.co.uk/world/tur2.htm> . նաեւ <http://www.dozame.org/villages/burnedvillages.htm> . նաեւ *The Wall Of Denial: Internal Displacement in Turkey*, U.S.Committee for Refugee, November 1999, pp. 14-15; *Asylum Seekers From Turkey: The Dangers they Flee, A Report to Asylum Aid (Report of a Mission to Turkey)*, 4-17 October 2000, p. 59. նաեւ *Turkey Human Rights Practices*, 1993, Author: U.S Department Of State, January 31, 1994. նաեւ R. Benninghaus, *Production, Usage and Diffusion of the Shal of Shapik Men's Costume in Turkish Kurdistan*, 31 May 2001, <http://www.chaldeansonline.net/forums/ruediger-benninghaus.html>): Բնակչութեան տեղահանութիւնները եւ բնակիչների վերադարձն անհնար դարձնելու նպատակով գիւղերն ամբողջովին աւերելը շարունակուել է նաեւ 1992-1995ին: 1993-1994 աղետաբեր էին նաեւ Դերսիմի ալեի եւ ալեիացած հայ բնակչութեան համար, ովքեր ԺԹ. դարում թուրքական բանակի յաճախակի յարձակումների պատճառով թողել էին ցածրավայրային եւ նախալեռնային շրջանների իրենց բնակավայրերը եւ տեղաւորուել երկրի լեռնային մասերում: 1993-1994ին լեռնային բնակավայրերի ողջ բնակչութեանը զենքով եւ բանակի միջոցով ամբողջովին տեղահանեցին, իսկ բնակավայրերն՝ աւերեցին: Իրենց դարաւոր հայրենիքից վտնդուած բնակչութիւնը ցրուեց երկրով մէկ կամ հեռացաւ Թուրքիայից:
- ¹⁷ 1993-1994ի բռնի տեղահանութիւնից եւ բնակավայրերի աւերումից յետոյ դատարկուած եւ զինուորականների կողմից վերահսկուող բնակավայրերի նախկին բնակիչներն իրենց աւերուած բնակավայրերը գնում են սովորաբար ծիսական նկատառումներով՝ ուխտավայրեր կամ գերեզմանոցներ, յատուկ թոյլտրութեամբ: 2011ին ես ականատես եմ եղել դրան:
- ¹⁸ Հայդարան - Ալեիական աշիրէթ Դերսիմում: Ըստ Հալաջեանի, այս աշիրէթը *«համագործակցում էր Միրազեան տոհմի անդամների հետ եւ ծայրաստիճան հայասէր էր... ըմբոստ էին եւ խիստ թրջատեաց»* (Հալաջեան, էջ 75): Մինչեւ այսօր մարդիկ պատմում են, որ Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին Հայդարանները շատ են օգնել հայերին: Դերսիմում համատարած կարծիք կայ, որ Հայդարան եւ Դեմանան աշիրէթները «հայից ալեիացածներ են» եւ 2011ին Դերսիմում աշխատելու օրերին համարեաւ միշտ, հենց իմանում էին հայ լինելս, բազմիցս խօսք են բացել այդ մասին:

- ¹⁹ Միրազեանների մասին տե՛ս՝ «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հտր. ԼԴ.*, էջ 549, ծնթ. 31):
- ²⁰ Քարսան ալեիական լեռնային գիւղը մեկուսի գիւղ էր Բոլմերիի Գաւառակում, որին ամենամօտ գիւղը Պաղըր Գիւղը հաւանաբար մօտ քսան կլմ. հեռաւորութեան վրայ էր: Քարսանը «Քարշան» ալեիական աշիրէթի կենտրոնական գիւղն էր (Հալաջեան, էջ 62):
- ²¹ Մոշիկ - հաւանաբար Մոշուտ Գետի անունից է Մոշիկ անունը: Մոշուտ Գետի եզերքին 1915ին տեղի է ունեցել Երզնկայի Գաւառի Կուրուչայի Գաւառակի Մեծ եւ Փոքր Արմտաններ, Թեղուտ եւ Ապուշտա գիւղերից տեղահանուած բնակչութեան սպանողը («Վերապրած Պետրոս Պրաճեանի Վկայութիւնը», *Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, Փաստաթղթերի Ժողովածու, Հտր. 3*, Երեւան, 2012, էջ 198): Այս հաւանականութեան հիմքում ընկած է նաեւ այն իրողութիւնը, որ 1915ի եւ 1938ի ջարդերի ընթացքում որտեղ հնարաւոր էր՝ սպանդի վայրերը կրկնուել են:
- ²² Քրդական (կամ Քրդստանի) Աշխատաւորական Կուսակցութիւն - *Partiya Karkerên Kurdistan - PKK*, թուրքերէն՝ *Kürdistan İşçi Partisi*: Հիմնադրուել է 1978ին, 2000ին վերանուանուել է «Դեմոկրատական ժողովրդական Միութիւն», 2002ին՝ «Քրդստանի Ազատութեան եւ Դեմոկրատիայի Կոնգրէս», 2005ին՝ կրկին «Քրդստանի Աշխատաւորական Կուսակցութիւն»: Քրդական քաղաքական միաւորում է, որը պայքարում է Թուրքիայի քրդերի իրաւունքների համար, այդ թւում՝ ռազմական միջոցներով (Ինքնապաշտպանութեան Ժողովրդական Ուժեր): Թուրքական իշխանութիւններն իրենց հերթին այն ճնշելու նպատակով ոչ միայն ռազմական միջոցներ են կիրառում, այլեւ՝ այլընտրանքային կառոյցներ ձեւաւորում, ինչպէս, օրինակ, «Քրդական Հզօրութիւն»:
- ²³ Միրիք - Թերեւս Կրզըրքիլիսէի լեռնային, անառիկ համարուող Միրաւան գիւղն է, 1914ին՝ 1800 հոգի Միրազեան հայկական տոհմի զինուած բնակչութեամբ (Հալաջեան, էջ 75):
- ²⁴ Մազդրա - Հաւանական է Կրզըրքիլիսէի Մաստան քուրդ-ալեիական գիւղը լինի, որի շուրջքողորը ապրում էին Միրազեանների հայկական աշիրէթի քրդախօս հայեր (Հալաջեան, էջ 74): Մաստան գիւղ կար նաեւ Մեծկերտի (թրք. հնչիւնաբանութեամբ՝ Մազգիրտ) գաւառակում (Գարեգին Սրուանձտեանց, *Երկեր, Հտր. 2*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1989, էջ 399): Մէկ այլ Մաստան էլ կար Չարսանձագի շրջանում, խառը հայ-քուրդ բնակչութեամբ, Ս. Սարգիս եկեղեցով (Հալաջեան, էջ 96):
- ²⁵ Հէղորոք - Հայդերոք, Հայդարան անուններով գիւղերի թիւը Դերսիմում մեծ է: Համարում է, որ այս բնակավայրերի անունները Հայդարան/Հայտերան աշիրէթի անունից է (Հալաջեան, էջ 75): Խօսքը տուեալ դէպքում Կրզըրքիլիսէի շրջանի Հայտարան/Հայդարան գիւղի մասին է, որի բնակիչների հայկական մասը Միրազեաններից էին (Հալաջեան, էջ 76): Կրզըրքիլիսէի Գաւառակում մէկ այլ Հայտերան/Հայդարանի գիւղ կար, գտնուում է Խութաց Ձորի ափին, 1914ին ունէր 135 տուն (1350 հոգի) հայ եւ 360 տուն (2160 հոգի) քուրդ բնակիչ, զինուած էին եւ Խութաց Ձորի արեւելեան կողմի պահապաններն էին (Հալաջեան, էջ 75):

- ²⁶ Դեմանաններ - Ալեւիական աշիրէթ Դերսիմում, որ, ըստ Հալաքեանի, սերտ յարաբերութիւններ ունէր Միրազեանների հետ (Հալաքեան, էջ 73), եւ Դերսիմի բնակչութեան կողմից ընդունում էին որպէս վաղուց ալեւիացած հայեր, ինչի մասին ինձ նոյնպէս յաճախ էին պատմում:
- ²⁷ Բորն գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ:
- ²⁸ Գինը գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ: Գինի անունով գետ է եղել՝ Տիգրիսի վտակներից մէկը, բայց տեղը չի ճշտուած: Գինի է կոչուել Դիարբեքիի գաւառակներից մէկը (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Հտր. 1, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1986, էջ 866):
- ²⁹ Արեքի - Արեգ, Առէք գիւղ կար Քղիում, ըստ «Քղի Գաւառակի Հայկական Գիւղերի Կոտորածների Մասին» Նազարէթ Փոստոյեանի 1917ին գրանցած գրառումների, 1915ի կոտորածերի ժամանակ գիւղի 1680 մարդուց 1200ը զոհուել էր (*Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում...*, Հտր. 3, էջ 142, 168):
- ³⁰ Փաքուրդիզէ գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ:
- ³¹ Բառլիս գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ: Քանի որ Դերսիմի հայ բնակչութիւնը յաճախ է գիւղերով տեղափոխուել Սասուն, հիմնադրելով նոյնանուն բակավայրեր, չեմ բացառում, որ այս անունը կապ ունի Սասունի Խարգան Գաւառակի Բառլնջ գիւղի անուան հետ: Նոյնն է պարագան Դերսիմի Կաղնուտ, Աղտատ գիւղերի, որոնց բնակիչներից պարբերաբար մասեր են անցել Սասուն: Այդ մասին շատ լաւ գիտեն Դերսիմի այսօրուայ բնակիչները եւ յաճախ են թուարկում իրենց տարածքից Սասուն անցած եւ զուգահեռ նոյնանուն գիւղեր հիմնածների մասին:
- ³² Հալուոր - նաեւ Հալուր: Դերսիմի յայտնի գիւղերից է, համարում է, որ այն եղել է դեռեւս չորրորդ դարից, երբ իբր թէ Տրդատ թագաւորի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի վերահսկողութեամբ կառուցում էր գիւղի մօտ գտնուող Հալուորի Ս. Կարապետ անունով Դերսիմում հռչակաւոր վանքը: Հալուորը Խոզաթ Գաւառակի գիւղերից էր, շրջապատուած խիտ անտառներով: Գիւղի բնակիչները Միրազեան հայեր էին (Հալաքեան, էջ 40): Ս. Կարապետի անունից գիւղը յաճախ խօսակցական լեզուով կոչուել է նաեւ Վենք (Վանք) եւ մինչեւ այսօր շարունակում են յիշել այդ անունով: 1994ին զինուորները վերջնականապէս աւերել են Հալուոր հնագոյն գիւղը: Այսօր այն անտառներով շրջապատուած աւերակների կոյտ է՝ մացառներով ծածկուած (տե՛ս լուսանկարը):
- ³³ Հաքիս - Հագս, տե՛ս՝ «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. 17., էջ 552, ծնթ. 42):
- ³⁴ Փաթար գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ: Հաւանական է, որ սա Դերսիմում շատ տարածուած Փութա անունով գիւղերից Օւաճիկի շրջանի Փութան է: 1914ի համար Հալաքեանը գրում է, որ Դերսիմի բոլոր Փութաներում նախկինում հայեր էին ապրում (Հալաքեան, էջ 50):
- ³⁵ Ենիս - Ենիսմիյա գիւղը Կրզըլքիլիսէից Ջիւրիգի ճանապարհին, նախկին Հալիս գիւղը:

- ³⁶ Իքսոր - սա Դերսիմի Բոլումերիի շրջանի Իքսորն է (նաեւ՝ Իքձոր): Սոյն Իքսորում 1914ին կար 780 հայ եւ 570 ալեւի քուրդ անուանուող բնակչութիւն (Հալաջեան, էջ 62): Իքսոր/Իքձորը նոյնպէս որպէս գիւղանուն յաճախ է հանդիպում Դերսիմում: Իքսոր/Իքձոր կար նաեւ Օւաճիկի Գաւառակում (Հալաջեան, էջ 52):
- ³⁷ Մարքաստոր գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ:
- ³⁸ Խոզըքէօյ - տե՛ս «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԴ., էջ 550, ծնթ. 33):
- ³⁹ Պէտք է նկատի ունենալ, որ երբ պատմողն ասում է՝ «Վանք կայ», սովորաբար նկատի ունի նախկին վանք: Դերսիմում մինչեւ այսօր թե՛ ալեւիացած հայերը, թե՛ ալեւիները նախկին վանքերի մասին խօսում են ներկայ ժամանակով: Բուն Դերսիմի տարածքում քիչ թէ շատ պահպանուել է Խոզաթի Գաւառակի Երկան Գիւղի Ս. Կարապետի կիսականգուն վանքը, որի մասին Սրուանձտեանցը ԺԹ. դարում գրում է. *«հոյակապ եւ մեծագոյն շէնք է, բայց քանի մը մասեր քայքայուած, ընտիր ճարտարապետութիւն, որոյ ձեւն ու քանդակներն եւրոպացի ուղեւորաց իսկ հիացումն պատճառեւ, եւ օրինակած են ոմանք»* (Սրուանձտեանց, էջ 401): 2011ի այցելութեանս եւ տեսել եմ վանքը եւ սոյն նիւթում տեղադրում եմ լուսանկարը: Երկան Գիւղի անունը չի փոխուել, գիւղապետի պատմածով վանքը քանդել են զինուորականները 1960ականներին եւ քարերը օգտագործուել են գիւղի դպրոցի շինարարութեան համար:
- ⁴⁰ Հալուորում իրականում վանք չկայ, չկան նոյնիսկ հռչակաւոր Հալուորի Ս. Կարապետ վանքի աւերակները: 1937ին ռուբով պայթեցուելուց յետոյ ողջ Դերսիմի համար չափազանց կարեւոր այս վանքի վերջին քարերն անգամ մաքրել տարել են: Հնարաւոր է նաեւ, որ դա արել են տեղացիները՝ որպէս մասունք տանելով իրենց սիրելի վանքի մնացորդները: Սակայն վանքի միայն տեղանքը շարունակում է հզօր դեր խաղալ դերսիմցիների միաւորման մէջ եւ բոլորն այդ տարածքը շարունակում են "Վանք" անուանել եւ վանքից դատարկուած տարածքում չեն դադարում ուխտագնացութիւնները (տե՛ս Հ. Խառատեան, «Հայ-Ալեւիական Սոցիալ-Կրօնական Սինթէզը Դերսիմի Ալեւիների Աւանդազրոյցներում», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա-Երեւան, 2014, էջ 135-233): Հայկական քրիստոնէական կանգուն կամ աւերուած եկեղեցիները ուխտ գնալը Դերսիմի ալեւիների համար անհրաժեշտ է: ԺԹ. դարի կէսերի մասին Սրուանձտեանցը գրում է. *«յաճախ ուխտ կ'ընեն հայոց շէն կամ աւեր տաճարներուն, որոց քարերը կը համբուրեն, խունկ կը ծխեն, մոմ կը վառեն, մատաղ կը կտրեն, հիւանդաց վրայ Աւետարան կարդալ կու տան եւ երկիւղածութեամբ կը համբուրեն զայն»* (Սրուանձտեանց, էջ 395):
- ⁴¹ Նաբաթ - Դերսիմում Նաբաթ անունով գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ: Նաբաթ անունով գիւղ է եղել Վանի Վիլայէթի Արձակի Նահանգում:
- ⁴² Կիրաբաթ գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ:
- ⁴³ Արզունա - գուցէ Արզունիկ/Աղզունիկն է: Արզունիկ անունով գիւղ կար Չարսանջակի Գաւառում: Յայտնի է նաեւ Աղզունիկ, Աղձունիք անուններով: 1872-73ին գիւղն ունեցել է խառը հայ եւ քուրդ, որոշ տեղեկութիւններով՝ նաեւ թուրք բնակչութիւն (*Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների*

Բառարան, Հտր. 1, էջ 173, 437): Ցեղասպանության շրջանի տեղեկություններով Աղզունիք Գիւղը Դերսիմի Չարսանջակում քրդական գիւղ էր, որտեղ, ըստ Խարբերդի ջարդերից փախած Միհրան Կարիպճանեանի տեղեկությունների, 1916ին 250 փախստական հայեր կային. «Այդ քրդի գիւղում մի կիսակործան եկեղեցի կար, ուր բնակուեցինք մինչև Օգոստոսի վերջերը» (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում..., Հտր. 3, էջ 291): Աղզունիկը Դերսիմի քրդական գիւղ է անուանում նաև Խարբերդի ջարդերից փախած Հայկ Վարդանեանը՝ «Աղզունիկում» մի ախոռի մէջ ուրիշ փախստական հայերի հետ ապրած լինելով մինչև 1916 զարուն» (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում, Հտր. 3, էջ 277): Դերսիմի Աղզունիկ քրդական գիւղում, ըստ Մկրտիչ Մադաթեանի վկայության, Երզնկա գնալու ճանապարհին 15 օր ապաստանել են Բաբերդից Ցեղասպանության ժամանակ տեղահանուած հայերը (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում..., Հտր. 3, էջ 88), իսկ ահա արաբկիրցի վերապրող Գալուստ Գալուստեանի վկայութեամբ 1917 Յունուարին Աղզունիկում կային 2000ի չափ փախստական հայեր, ովքեր Երզնկա գնացին այն ռուսական զօրքերի կողմից գրաւուելուց յետոյ (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում..., Հտր. 3, էջ 321): Սրուանձտեանցի այցելութեան ժամանակ Աղզունիկ գիւղը Խոզաթին էր ենթարկում, ունէր Ս. Սարգիս եկեղեցի եւ եօթ տուն հայ բնակչութիւն (Սրուանձտեանց, էջ 400): Սրբազանը չի խօսում գիւղի ոչ-հայ բակչութեան մասին, սակայն չի բացառում նրանց գոյութիւնը: Չի բացառում նաև, որ Աղզունիկի փոքրաթիւ հայերը վերջնականապէս ալեւիացած-քրդացած լինէին համիդեան կոտորածների ժամանակ:

⁴⁴ Տե՛ս «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ., էջ 502-509:*

⁴⁵ Օխնի - Օւաճիկի շրջանի քրդական գիւղերից է, աւելի շուտ՝ ձորի մէջ ժայռափոր տների խմբերի հաւաքածոյ (Հալաջեան, էջ 48):

⁴⁶ Մազգերտ - Դերսիմի շրջաններից: Հայերէն Մեծկերտ:

⁴⁷ Թաղամաս Դերսիմի կենտրոն Թունջելի քաղաքում: Թունջելի քաղաքը կառուցուել է 1938ի ջարդերից յետոյ, միքանի գիւղերի վրայ, որոնցից մէկը հայկական Մազրա/Մազրիք գիւղն էր, որ ներկայիս Թունջելիի Զմբուրի քաղամասն է:

⁴⁸ Մեծկերտ/Մազկերտը ԺԹ. դարի կէսերին, ըստ Սրուանձտեանցի, Կարինի Միլիտարիֆութեան Խոզաթի Վիլայէթի գայմագամանիստ աւան էր, ունէր երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ եւ ութսուն տուն հայ բնակչութիւն (Սրուանձտեանց, էջ 399): Սրուանձտեանցը թուարկում է նաև Մեծկերտի մօտի աւերակ եկեղեցիները՝ Ճերմակ Վանք, Ս. Փրկիչ, Պօղոս-Պետրոս, Ս. Գէորգ, Ս. Աթանաս, Ս. Եղիա, Ս. Սարգիս, Ս. Մեսրոպ (Սրուանձտեանց, էջ 401): 1914ի համար Հալաջեանը Մեծկերտը գիւղաքաղաք է անուանում, որտեղ կար 3888 հայ, 215 քուրդ բնակչութիւն, երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ, եւ եօթ եկեղեցու աւերակներ՝ Ս. Փրկիչ, Ս. Մեսրոպ, Ս. Սարգիս, Ս. Պօղոս, Ս. Գէորգ, Ս. Աթանաս, Ս. Եղիա, ինչպէս նաև Ճերմակայ Վանքի աւերակները (Հալաջեան, էջ 85-86):

- ⁴⁹ Մարիսո անունով բնակավայր է յիշատակել Սրուանձտեանցը Դերսիմի Մեծկերտի Գաւառակում՝ վեց ընտանիք հայ բնակչությամբ ԺԹ. դարի կեսերին (Սրուանձտեանց, էջ 400): Հայդերան աշիրէթին պատկանող քրդական Մախօ անունով գիւղ կար Բոլումերիի շրջանում (Հալաջեան, էջ 62):
- ⁵⁰ 1937-1938ի Դերսիմի 'հնազանդեցման' ջարդերը լայնօրէն յայտնի դարձան շատ ուշ, դարի վերջերին: Դերսիմում շատ մանրամասներ են պատմում այդ սարսափելի ջարդերի մասին, այդ թում նաեւ դրանց՝ Դերսիմում դեռեւս զգալի թիւ կազմող հայերի դէմ մասնաւոր ուղղութեան մասին (տե՛ս՝ այստեղ հրատարակուող «Մոցիալիստը», «Իսկի Ինսան» պատմութիւնները եւ Նախաբանը. նաեւ՝ Ռ. Մելքոնեանի ուսումնասիրութիւնը - *ՕԽ*): Սակայն Յակոբն, ըստ երեւոյթին, իսկապէս քիչ բան գիտի Դերսիմում կատարուածի մասին, որովհետեւ Դերսիմից հեռացուած կամ արտաքսուած հայկական ընտանիքներում գերադասել են լռել, յետագայում նրանց զաւակները քիչ են առնչուել կամ համարեա չեն առնչուել Դերսիմի Յեղասպանութիւնը բարձրաձայնող ալեիւնների եւ ալեիացած հայերի հետ, իսկ թուրք հանրութիւնն իրականում չէր իրազեկուում տեղի ունեցող ջարդերի մասին:
- ⁵¹ Իրականում Դերսիմի ջարդերի շրջանում թուրք պաշտօնատարների կողմից շատ էր բարձրաձայնուում քրդական շարժումներին հայերի մասնակցութեան հարցը: Ռազմական փաստաթղթերում հարցը ներկայացուում էր այնպէս, իբրեւ Յեղասպանութիւնը վերապրած եւ Սիրիա անցած դերսիմցի հայերը վերադարձել են եւ քուրդ ազգայնականների հետ ապստամբութեան են հրահրել Դերսիմի ցեղերին (Van Bruinessen, էջ 7):
- ⁵² Ստամբուլում Հրանտ Դինքի կողմից հիմնադրուած երկլեզու՝ հայերէն եւ թուրքերէն, թերթի խմբագիր:
- ⁵³ 1993 Յուլիսի 2ին Սվազ (Սիւսս) քաղաքի «Մադըմաք» հիւրանոցում ալեւի մտաւորականների կողմից կազմակերպուել էր մշակութային փառատօն: Հիւրանոցը պայթեցուեց, զոհուեցին 37 ալեւի մտաւորականներ եւ հիւրանոցի 2 աշխատակից: Դրան յաջորդեց թուրքական իշխանութիւնների կողմից 1993-1994ի Դերսիմի ալեւիների լեռնային բնակավայրերի բնակչութեան բռնի տեղահանութիւնը եւ բնակավայրերի հիմնայատակ աւերումը՝ ալեւիների վերադարձն անկարելի դարձնելու նպատակով: Սա պատասխանն էր 1937-38ի Դերսիմի ջարդերով լռեցուած ալեւիական ինքնութեան ըմբոստութեան 1980ականների վերագարթօնքին:
- ⁵⁴ Թուրքիայի ալեւիների, յատկապէս «քուրդ ալեւիների» ինքնութեան խնդիրներն այսօր շատ քննարկուող հարցերից է: Մասնաւորապէս Դերսիմում կիրառուում են «ալեւի», «ալեւի քուրդ», «կըզըլբաշ», «ալեւի կըզըլբաշ», «քուրդ կըզըլբաշ», «զազա ալեւի», «զազա քուրդ» եզրերը, բայց գնալով շատանում է «դերսիմցի» կիսաաշխարհագրական, կիսամշակութային բառի կիրառութիւնը: Այս խնդրի շուրջ տե՛ս՝ Հ. Խառատեան, «Ինքնութեան Որոնումը Դերսիմում» (<http://repairfuture.net/index.php/hy/identity-standpoint-of-armenia-ar/the-search-for-identity-in-dersim-part-1-identities-in-dersim-armenian>), իսկ Դերսիմի ալեւիացած հայերի ինքնութեան մասին տե՛ս (<http://repairfuture.net/index.php/hy/identity-standpoint-of-armenia-ar/the-search-for-identity-in-dersim-part-2-the-alevized-armenians-in-dersim-armenian>):

- ⁵⁵ Մուշի Վարթո - Վարդոյի Գաւառակ Բիթլիսի Նահանգի Մուշ Գաւառի հիւսիս-արեւմուտքում, կենտրոնը՝ հայաբնակ Գիւմգիւմ Գիւղը:
- ⁵⁶ Զիմարա/Զմարա - Գիւղ Սեբաստիա Նահանգի Տերիկի Գաւառում, Եփրատ Գետի աջ ափին, Տերիկ քաղաքից մօտ 28 կլմ. հիւսիս-արեւելք: Զիմարացի Լեւոն Կօշկարեանի վկայութեամբ մինչ 1915ի հայերի տեղահանութիւնը Զիմարայի միւղիքը փորձում է իսլամացնել տեղի հայերին: Բինկեան, Զիմարա եւ Կասմա երեք հայ գիւղերի մի խումբ երիտասարդներ փախչում-ապաստանում են Բինկեանի լեռներում. նրանց մի մասը տեւական պաշարման չղիմանալով համաձայնում է իսլամանալ: Իսլամացման ծէսը հրապարակաւ կատարում է Զիմարայում, որից անմիջապէս յետոյ, Յուլիսի 25ի երեկոյեան, Բինկեան, Զիմարա եւ Կասմա գիւղերի 2500 բակչութեանը հաւաքելով՝ նետում են Եփրատը: Շատ քչերին է յաջողում փրկել, այդ թումբ քարայրում մէկ տարի ապաստանած եւ յետոյ Դերսիմ անցած երիտասարդներին (*Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում...*, *Հտր. 3*, էջ 363-368):
- ⁵⁷ Հաֆիկ - գիւղ Սեբաստիա Նահանգում, Սվազից մի փոքր հիւսիս արեւելք, Քոչգիլիի մօտ: Հաֆիկի հայկական յուշարձանները տե՛ս՝ <http://team-aow.discuforum.info/t6301-S-vas-Sepastia-Hafik-Havig-Tuzhisar-Duzasar-Koyu-Ermeni-Kilisesi.htm> :
- ⁵⁸ Քոչգիլիին գաւառակ է Սեբաստիայում, Սվազի մօտ, Դերսիմի արեւմտեան սահմանին:
- ⁵⁹ Սոցիալիստների մէջ շատ ազգայնական թուրքեր կան. տե՛ս՝ սոյն շարքում «Սոցիալիստները» գրութիւնը:
- ⁶⁰ Գիւրուն կամ Կիւրին - Քաղաք Սեբաստիա Վիլայէթի Սեբաստիա Գաւառում:
- ⁶¹ Ներգիւր իսլամացած Նազիլի թոռնուհին է: Նրա պատմութիւնը տե՛ս՝ «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ.*, Պէյրութ, 2014, էջ 519-523:
- ⁶² Ժաժ - Կաթնաշոռ, պանիր:
- ⁶³ Մուղլոսի Պայմանագիր - Ա. Աշխարհարտում Երիտթուրքերի կողմից կառավարուող սուլթանական Թուրքիայի պարտութիւնից յետոյ, 1918 Հոկտեմբերի 30ին Մուղլոս Նաւահանգստում կնքուեց զինադադարի պայմանագիր, մինչեւ վերջնական պայմանագրի կնքումը: Զինադադարի պայմանագիրը ժամանակաւորապէս զգալիօրէն նուազեցրեց հայերի նկատմամբ հետապնդումները, քանի որ նախատեսում էր թուրքական զօրքերի դուրս բերում Կիլիկիայից եւ վեց հայկական վիլայէթների բռնազաւթում՝ «դրանցից որեւէ մէկում անկարգութիւնների դէպքում»: Իրականում զօրքերի դուրս բերումը փաստացի չիրականացուեց, շուտով մեծ թափ ստացաւ Մուստաֆա Քեմալի կողմից զլխաւորուող "ազատագրական պատերազմ"ը, որի ընթացքում զօրքերի կողմից միքանի կրկնակի հայկական ջարդեր կազմակերպուեցին, բայց տեղական վարչակազմերը որոշ ժամանակ աւելի զգուշ էին եւ թաքնուած հայերի յայտնաբերման գործընթացը փաստացի զգալիօրէն դանդաղել էր:
- ⁶⁴ Գարակէօզեան Վարժարանը գտնւում է Ստամբուլի Շիշլի Թաղամասում: Հիմնադրուել է 1912ին, որպէս Տիգրան Գարակէօզեանի 1896ի կտակի

իրագործում: Ի սկզբանե եղել է որքանոց-գիշերօթիկ դպրոց: Շենքը նախապես եղել է հիւանդանոցի շենք, դպրոցի յարմարցրել են Գարակեօզեան ընտանիքի անդամները՝ ճարտարապետեր Սարգիս եւ Աւետիս Բեկմեզեանների օգնութեամբ: Մինչեւ 1994 Գարակեօզեանը նախատեսուած էր միայն տղաների համար, այնուհետեւ բացուել է նաեւ ցերեկային բաժինը եւ դարձել է երկսեռ: Գարակեօզեան դպրոցը, լինելով գիշերօթիկ, շատ մեծ դեր է խաղացել գաւառից 1950ականներից յետոյ Ստամբուլ տեղափոխուող հայ ընտանիքների թրքախօս եւ քրդախօս երեխաներին հայերէն սովորեցնելու գործում: Ներկայումս Ստամբուլի հայկական համայնքի յուզումների առարկան է դպրոցին սեփականութեան իրաւունքով պատկանող տարածքում եւ դպրոցի հարեւանութեամբ աւարտին մօտեցող 34 յարկանի երկնաքեռի կառուցումը, որի 18 յարկերը վարձով տրուած են «Մարիոթ» հիւրանոցային ըկերութեանը, իսկ 16 յարկերը նախատեսուած են առետրական կենտրոնների գրասենեակների համար:

⁶⁵ Պեզճեան Վարժարանը համարուում է միջնակարգ դպրոց: Մինչեւ 1994ը այստեղ սովորում էին միայն տղաները: Բայց նոր տնօրէնի գալուստով բացուեց ցերեկային բաժին նաեւ աղջիկների համար: 2011ին գիշերօթիկը դարձաւ հանրակրթական դպրոց: Այն հիմնադրել է 1715ին Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի պատրիարքը Կ.Պոլսի Սկիւտար Թաղամասում՝ եկեղեցու սպասարաններ եւ ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով: 1741ին Յակոբ Բ. Նալեան պատրիարքը տեղափոխել է Գում Գափու Պատրարքարանին կից, եւ վերանուանել Մայր Դպրատուն: 1826ի հրդեհի ժամանակ այրուել են Պատրարքարանը, Մայր Դպրատունը եւ եկեղեցին: Շենքերը վերականգնել է Պեզճեան Յարութիւն ամիրան եւ 1830ին վարժարանը վերանուանուել է Պեզճեան Մայր Վարժարան: Ներկայումս գործում է միջնակարգ դպրոցի ծրագրով, հայերէն դասաւանդում են միայն հայերէն լեզու եւ կրօն, ուսուցումը թուրքերէնով է:

⁶⁶ Հրանտ Դինք - (1954-2007), Ստամբուլում գործած հայ թղթակից, հայ-թուրքերէն լեզուներով լոյս տեսնող *Uygu* թերթի հիմնադիրը (1996) եւ մինչեւ մահը՝ գլխաւոր խմբագիրը: *Uygu*ը Հայոց Ցեղասպանութիւնից յետոյ առաջին թերթն էր, որում 2000ից բարձրաձայնում էին թուրքահայերի խնդիրները: Միաժամանակ, թերթը ուղղուած էր հայ-թուրքական յարաբերութիւնները վերաձեւաւորելու, վերափոխաւորելու, երկխօսութիւն սկսելու, նոր որակ առաջացնելու խնդիրներին: Սպանուել է 2007ին թուրք ազգայականների կողմից Ստամբուլի Շիշլի Թաղամասում գտնուող *Uygu*ի խմբագրատան շէնքի առաջ: Մինչեւ այսօր դատավարութիւնը շարունակում է՝ պարբերաբար հանրային յուզումներ առաջացնելով: Դինքի սպանութիւնը եւ դրան յաջորդող դատավարութիւնները, մամուլի արձագանգը թուրքահայերի շատ խնդիրներ դարձրեց քննարկման նիւթ, եւ մի կողմից նպաստեց Թուրքիայի հայկական համայնքի գոյութեան հրապարակայնացմանը, իրենց ինքնութիւնը մեկուսի պահող բազմաթիւ հայերի ինքաբացայայտմանը, միւս կողմից, յատկապէս Թուրքիայի ազգայնական գաւառներում, գաւառահայութեան ինքնամեկուսացման նոր փնտրտուքներին: Այժմ *Uygu*ից գատ գործում է նաեւ Մարդու Իրաւունքների Պաշտպանութեան Հրանտ Դինք Հիմնադրամ, որի

գլխավոր առաքելությունը հայ-թուրքական յարաբերությունների վերախմաստաւորման խնդիրն է: Հիմնադրամը գիտաժողովներ է կազմակերպում, պարգևատրում է մարդու իրաւունքների համար պայքարող անձանց, ֆինանսաւորում է հայ-թուրքական հետազօտություններ են:

⁶⁷ Ստամբուլի Բաքըրքէյ Թաղամասի Տատեան Վարժարանը 1844ին հիմնադրել է Յովհաննէս բէյ Տատեանը:

⁶⁸ Ստամբուլի Ղալաթիա Թաղամասում գտնուող Կեդրոնական Վարժարանը համարւում է բարձրագոյն կրթական հաստատութիւն, որտեղ ուսումը շարունակւում են ճամեայ նախակրթարանը աւարտելուց յետոյ: Հիմնադրուել է 1886ին Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի ջանքերով: Կեդրոնական էր, որովհետեւ ի սկզբանէ նախատեսուած էր, որ այստեղ պէտք է ուսումը շարունակէին Կ.Պոլսի, յետագայում՝ Ստամբուլի բոլոր թաղերի նախակրթարանների շրջանաւարտները: Մեծ դեր է խաղացել եւ շարունակւում է խաղալ հայկական կրթութեան գործում:

⁶⁹ Էստեան Վարժարանը գտնւում է Ստամբուլի սրտում՝ Թաքսիմում: Կառուցել են Յովհաննէս եւ Մկրտիչ Եսաեանները, 1890ին հող գնելով Ս. Յարութիւն Եկեղեցու մօտ, միաժամանակ նորոգելով եկեղեցին: 1908ին դպրոցը ստացել է աղջիկների լիսէի արտօնագիր, իսկ 1913ից դարձել է երկսեռ: Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին դարձել է բուժքոյրերի վերապատրաստման դպրոց, սակայն 1922ին մի մասը վերածուել է որբանոցի, իսկ 1923ից վերսկսուել է դպրոցական դասաւանդումը: Այժմ ունի մանկապարտէզ, նախակրթարան, միջնակարգ եւ լիսէի ծրագրերով դասաւանդում:

⁷⁰ Սայեաթ-Նովա երգչախումբը Ստամբուլում հիմնադրուել է 1972ի Ապրիլի 24ին: Ունի 60 երգիչ: Այսօր կենդանի են երգչախումբը հիմնադրած մարդիկ, ովքեր պատմում են երգչախումբը հիմնելու շրջանում իրենց վախերի, իրաւունքների մասին: Դա մի շրջան էր, երբ Ստամբուլում հայերը չէին բարձրաձայնում իրենց գոյութիւնը, խուսափում հրապարակային-հանրային կեանքից, հաւաքում ու երգում էին հայկական եկեղեցիները շրջապատող «փակ պարիսպների ներսում», «իրենք իրենց համար»: Բազմաթիւ փորձություններով անցնող երգչախմբի անդամները յաճախ համալրում էին նոյն ընտանիքների անդամներից՝ ամուսիններ, ծնողներ-զաւակներ, որպէս առաւել համարձակներ: Աւելի ուշ համատեղ համերգեր են ունեցել 1993ին հիմնադրուած եւ շատ շուտով սիրուած «Քարդէշ Թիւրքուլերը» խմբի հետ, որը Բողազիչի Համալսարանում ձեւաւորուած երգչախումբ էր եւ փորձում էր Թուրքիայի հանրութեանը ներկայացնել Թուրքիայի այլալեզու ժողովուրդների – ներառեալ՝ հայերի - երաժշտական ժառանգութիւնը իրենց ազգային լեզուներով: Այսօր «Սայեաթ Նովա» հարուստ փորձառութիւն ունեցող երգչախումբը յաճախ է ելոյթներ ունենում Ստամբուլի եւ Երեւանի համերգասրահներում:

⁷¹ 1955ի Մեպտեմբերի 6-7ին Ստամբուլում կազմակերպուեց ոչ-մահմեդականների հերթական ջարդ: Այն ուղղուած էր գլխաւորապէս յոյների դէմ, բայց ջարդարարները հաւասարապէս ջարդեցին ու կողոպտեցին նաեւ հայերի ու հրեաների բնակարանները, խանութները, արտադրական կառոյցները: Իշխանութիւնները ոչ միայն երկու օր չմիջամտեցին դէպքերի

ընթացքին, այլև, ըստ տեղեկությունների, իրենք էին Ստամբուլի յարակից տարածքներից հանրակառքերով նորանոր ջարդարարների խմբեր տեղափոխում Ստամբուլ: Այդ ջարդերից յետոյ Ստամբուլում կտրուկ նուազեց յոյների ու հայերի թիվը:

⁷² Մինչև 1965 ԽՍՀՄում նոյնպես Հայոց Ցեղասպանության մասին դասագրքերում ոչինչ չէր գրում, եւ սպանուած հայ գրողների կենսագրությունների մասին հանրագիտարաններում սովորաբար գրում էր «մահացել է»: Նոյնն էր պարագան նաեւ ստալինեան բռնությունների զոհերի. գնդակահարուած մարդկանց մասին բոլոր տեղեկատուներում ընդհուպ մինչև 70ականների վերջերը գրուած էր՝ մահացել է 1937ին, 1938ին:

⁷³ Իւ Տերնոն (Yves Ternon) - Ֆրասիացի բժիշկ եւ պատմաբան, Հայոց Ցեղասպանության հետազոտող:

⁷⁴ Թանէր Աքչամ - Ազգութեամբ թուրք պատմաբան, որ ԱՄՆում աշխատում է Հայոց Ցեղասպանության վերլուծութեան խնդիրների վրայ:

⁷⁵ Ուղղահայեաց խաչից խուսափել են գիւղի ալեւիների զգացմունքները չվիրաւորելու համար:

⁷⁶ Պարիսպ, որի ներսում մարդիկ կարող են հաւաքուել եւ պարսպից դուրս գտնուողներից իրենց մեկուսացած զգալ:

⁷⁷ Կադնուտ - գիւղ Օւաճիկի շրջանում: «Մամգուն (Մամիկոնեան) աշիրէթին պատկանող Կադնուտը գտնուում էր Օւաճիկից հարաւ-արեւմուտք, չորս ժամուայ ճամփի վրայ: ...Կադնուտի բնական դիրքն անառիկ էր, շրջապատուած իրար խաչաձեւուող լեռների զագաթներով ու կիրճերով, որոնք գիւղը դատում էին անառիկ ամրոցների շարքը: ...Առաջին անգամ լինելով, ծանօթացայ մի գիւղի բնակչութեանը, եւ այն էլ աղաների, աշիրէթապետերի, փիրերի եւ տեսէների շրջանակի մէջ, որը տէր եւ ծառայ, բէկ եւ աղա չունէր: Գիւղի հայ համայնքը մի հաւաքականութիւն էր, բոլորն էլ կապուած իրար արեւակցական կամ խնամիական կապերով... Զինագործները ոչ միայն նորոգում էին ամէն տեսակ զէնքեր, այլեւ շինում նորերը՝ շէշխանաներ, մարտին հրացաններ, երկաթ կտրող թրեր եւ խենջալներ... Այստեղ ամէն ինչ բնական էր՝ լեզուն, կրօնը, հաւատալիքը, երգն ու պարը, ամէն ինչ նախնական: Առատ մանանա (կազպէ) էր իջնում կադնու ծառերի վրայ... [բնակչութիւնը] հանքային տաք աղբիւրների հրաշագործութեանը հաւատում էր, պաշտում բնութիւնը եւ աստծուն վերագրում դրա ստեղծագործութիւնը: Մատաղ էին մորթում Լուսնակի գագաթին, տաք ջրի աղբիւրին, կադնու անտառին եւ մանաւանդ գարնան վերագարթումին ու Վարդավառին: ... Գործում էր Լուսնակի գագաթին կառուցուած Ա. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Գիւղի ստորոտում գտնուում էին Ա. Փրկիչ եկեղեցու փլատակները»,- գրում էր Հալաջեանը 1914ի Կադնուտի մասին (Հալաջեան, էջ 56-57):